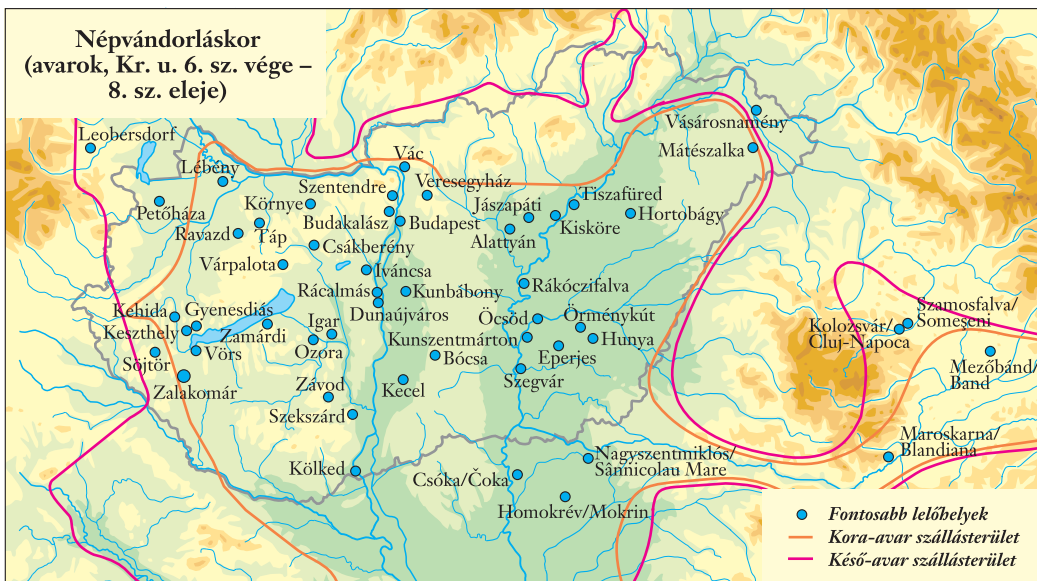
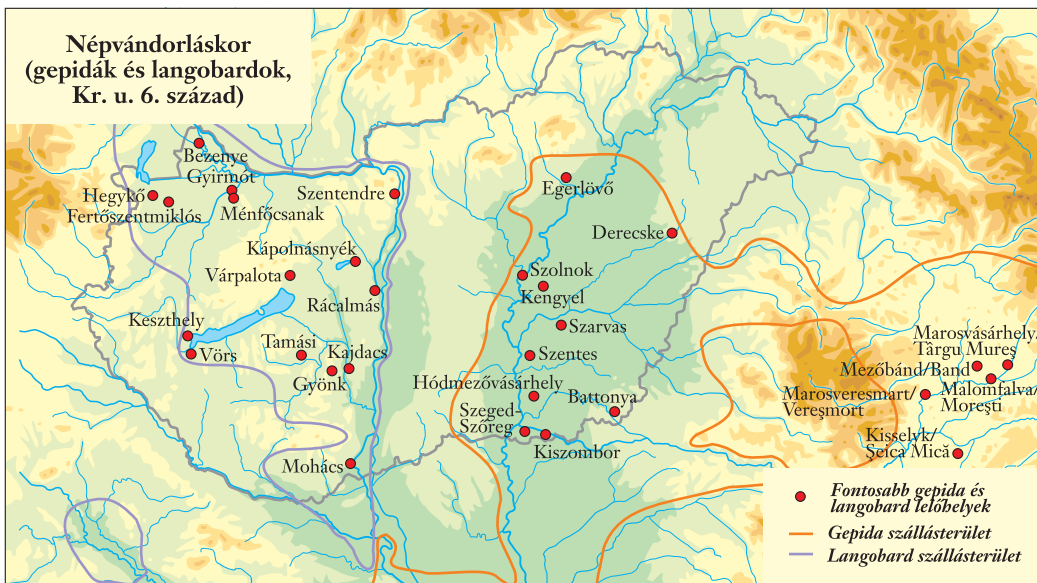

X. A NÉPVÁNDORLÁS KORA

A NÉPEK ORSZÁGÚTJÁN

Vida Tivadar

Magyarország népvándorlás kori történetének és régészetének jelentősége messze túlmutat a térség szűken vett politikai és földrajzi határain. Miután a hunok Kr. u. 375-ben átkeltek a Volgán, és nyugatra kényszerítették az előlük menekülő népeket, a világtörténelemben ritkán látott méretű és gyorsaságú, nagy területet érintő népmozgásokat indítottak el. Központi földrajzi helyzetének köszönhetően a Kárpát-medence e viharos események által érintett, fontos területté vált, ahol a nyugatra menekülő, később Európa sorsát alakító, jelentősebb barbár népek és neves történelmi személyiségek mind megfordultak. Innen indult el és alapított birodalmat Észak-Afrikában a 455-ben Rómát feldúló Geiserik, vandál király, de vandál származású volt Stilicho nyugat-római hadvezér is. Az Erdélyben és az Al-Duna vidékén megtelepedett nyugati gótok 408-ban Alarik király vezetésével Pannonián át vonultak Itália ellen. A Duna–Tisza közén lakott Odoaker, Edika szkír király fia, aki 476-ban megfosztotta hatalmától Romulus Augustulust, az utolsó nyugat-római császárt, és megalapította az első itáliai barbár államot. A Kárpát-me-

1. A Miatyánk szövegének gót unciális betűkkel írt töredéke, Wulfila Újtestamentum-fordításának jelenleg ismert legrégebb emléke egy sírban talált ólomlemezen. Hács–Béndekpuszta, Kr. u. 5. sz.

2. Bizánci görög imaszöveg a závodi kereszten, Kr. u. 7. sz. Fordítása „Szent vagy, szent vagy Sabaot istene”

volt Agilulf itáliai langobard király is, Wacho unokájának, Theodelinda királynőnek a második férje.

Az 568-ban beköltözött ázsiai eredetű avarok Kárpát-medencei birodalmát megalapító avar kagánok közül csupán Baján neve maradt fenn, birodalmuk ellen 791-ben maga Nagy Károly, 796-ban fia, Pippin vezetett hadjáratot. A 9. században a Kárpát-medence délkeleti fele bolgár, nyugati fele Karoling-befolyás alá került, ahol többször megfordult Arnulf, a későbbi német császár.

A Kárpát-medence történetében tehát a népvándorlás kor fogalmán a pannoni római uralom megszűnésétől a magyar honfoglalásig, a magyarok megtelepedéséig terjedő időszakot (380/425–896/950) értjük. Ezalatt a térség etnikai és kulturális képe többször átformálódott. Keletről folyamatosan érkeztek nomád vagy félnomád életmódot folytató népek és katonai csoportok (hunok, alánok, avarok, bolgárok, magyarok), és igyekeztek uralmuk alá hajtani a letelepedett életformát követő helyi népeket (a romanizáltakat, (2., 3. kép) a szarmatákat, a germánokat, a szlávokat).

Az említett barbár népek tárgyi és szellemi kultúráját folyamatos változások és kölcsönhatások jellemzik, amelyre meghatározó módon hatottak a térség magaskulturái: Bizánc, Irán, Kína. A kora középkori Európát, Euráziát érintő népmozgások lehetővé tették kulturális javak cseréjét a népvándorlás korban a Kínai Nagy Fal és az Atlanti-óceán partjai között, s a Kárpát-medence ennek a páratlan eseménysorozatnak szolgált központi színterül. A gazdálkodásban, a kézműiparban és a szellemi kultúrában a 7. század végéig érezhetők az európai késő antik és meroving hagyományok, melyek a 8. századra a keletről jött népek műveltségével olvadtak egybe. (4. kép) Miközben Európa szerencsésebb, nyugati felén, vagyis a Római Birodalom egykori területén a betelepített népek saját előkelőik és a helyi keresztény, késő antik arisztokrácia kiegyezésén alapuló, barbár királyságokat hoztak létre, a Kárpát-medencében a keleti népek (hunok,

dencében töltötte gyermek-kora egy részét a későbbi Nagy Theoderik, keleti gót király is, aki 473-ban Pannoniából indult seregeivel a Balkánra, majd Itáliába. (1. kép) A Tisza–Maros vidékén felépített központi szálláson éltek az európai népeket rettegésben tartó hun nagykirályok: Ruga, Bleda, Attila és a hunok uralmát megdőntő barbár szövetség vezetője, Ardarik gepida király és utódai. A langobárdok 510 után Wacho király uralkodása idején költöztek Pannoniába, és 568-ban Alboin vezetésével hódították meg Itália északi részét. Pannoniai származású

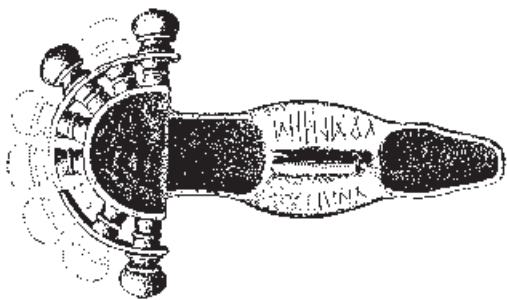

3. Latin betűkkel írt név – BONOSA – egy arany díszűn. Keszthely–Fenekpuszta, horreumi temető, Kr. u. 7. sz.

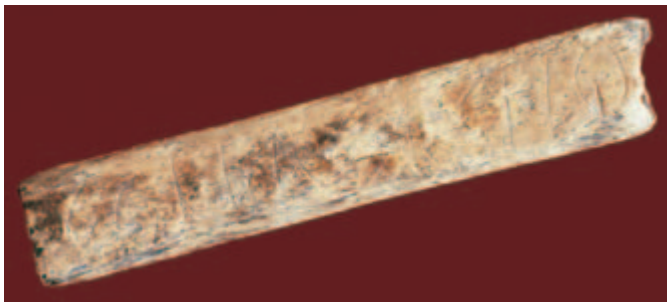
avarok, magyarok) bevándorlása többször is megakadályozta, vagy késleltette a nyugati típusú fejlődést. (4., 5. kép)

A népvándorlás kor viharos időszakát egyetlen nép sem élte túl a Kárpát-medencében, csupán az utolsónak érkező magyarok tudták – egyesítve a helyi népeket – saját hatalmi és ideológiai szervezetük kiépítésével tartósan megvetni lábukat Európában. A Kárpát-medencének a módszeres kutatások vagy a szerencsés véletlen során napvilágra kerülő kora középkori leletei az európai és az eurázsiai történelem pótolhatatlan régészeti forrásai.

4. Germán runákkal írt női nevek langobard fibulán. Bezenye Kr. u. 6. sz.

5. Eurázsiai (türk) típusú, avar rovásjelekkel írt varázsszöveg egy szarvasi sírban talált csont tűtartón, Kr. u. 8. sz.

FCB I K Z K D Z O

A HUN KOR

A HUNOK TÖRTÉNETE

B. Tóth Ágnes

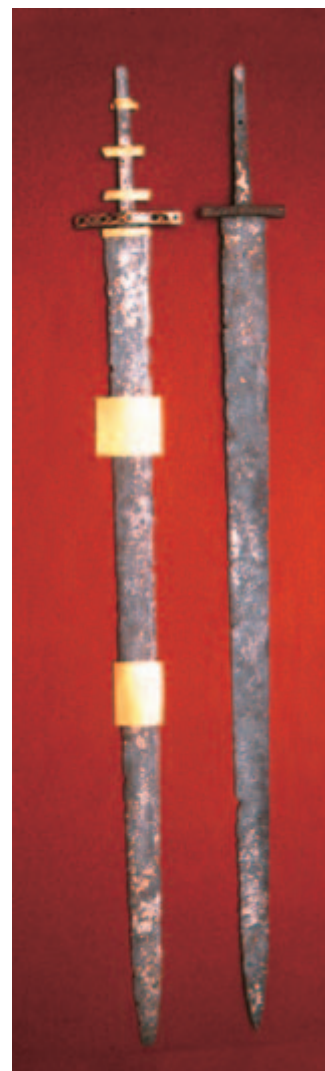
Európa népeinek emlékezetében a hunok csaknem kizárólag rossz emlékeket hagytak maguk után. Pedig ez a jellegzetes nomád fegyverzet, taktikával, ruházattal és életmóddal megjelenő nép nemcsak negatív irányban befolyásolta a kontinens életét: időnként a Római Birodalom mindkét felével szövetségben állva újra és újra katonai segítséget nyújtott más barbár népek ellen is. Fegyvereik, öltözetük, római aranyból készült pompás díszítményeik divatot teremtettek a kor Európájában.

A hunok neve, etnikai magja és ez utóbbinak a nyelve a belső-ázsiai, a kínai birodalommal évszázadokon át harcban álló *hsziung-nu*-kra vezethető vissza. Az a hun törzsszövetség, amely Európában megjelent, Közép-Ázsiában és Nyugat-Szibériában alakult ki, különböző kelet-iráni és török nyelvet beszélő törzsek csatlakozásával.

A 370-es években a Volgán átkelve először az iráni nyelvű alánokat készítették menekülésre, illetve hódították meg, majd ugyanerre a sorsra jutott a Fekete-tengertől északra élő osztrogót és vizigót királyság népe is. Ezek a támadások indították el a népvándorlás egymást követő hullámait: vizigótok, majd vandálok, alánok, szvébek törtek be római területre. A hunok azonban a hatalmas kelet-európai hódításuk után csak majdnem két évtized elteltével vezették első hadjárataikat a Római Birodalom ellen. Székhelyüket a 420-as években helyezték a Kárpát-medence keleti felében lévő sík vidékre. Ez idő tájt a hun csapatok még kifejezetten a római kormányzatot segítették: a vizigótok és a burgundok ellen harcoltak, és távol tartották a birodalomra támadó más germán népeket. (6. kép)

Ezért a segítségért cserébe kapták meg a rómaiaktól

6. Hun előkelő kardjai. Pannonhalma

a pannoniai provinciákat; s ezek szerint a tényleges „hun kor” a Kárpát-medence keleti felében mintegy három, míg a nyugati részén két évtizedet tett ki. Ruga nevű nagykirályuk kezdte meg a támadásokat a Keletrómai Birodalom ellen; ezeket az örökébe lépő unokaöccsei, Bleda és Attila folytatták. A harcokat követő békekötések során a hunok hatalmas nyereséghez jutottak: a hadisarc, a váltságdíjak, a kialakított évi adók által hozzájuk került római aranypénz mennyisége tonnákban mérhető. A Kárpát-medence régészetében az 5. század középső harmada az „aranykort” jelenti, mivel a kor szokása szerint a magas rangúak és családtagjaik (a hunok s a hozzájuk csatlakozott rómaiak és barbárok egyaránt) a szó szoros értelmében magukon viseltek, mutogatták a gazdagságukat: öltözetük, fegyverzetük fém tartozékai sokuknál aranyból, ékközdíszítéssel készültek. A 440-es évek két balkáni hadjárata után az időközben egyeduralkodóvá vált Attila csapatait más irányba indította: a világtörténeti emlékezet elsősorban a 451. évi galliai hadjáratát őrizte meg. A hun sereg a rákövetkező évben az észak-itáliai városokat pusztította, de Róma alá már nem jutottak el. 453-ban Attila váratlanul meghalt. Fiai nem tudták összetartani a birodalmát, talán az újabb vonzó hadi cél is hiányzott, s mindennek következtében fellázdáltak a korábban a hunokhoz csatlakozott, főleg germán eredetű népek (gepidák, szkírek, szvébek, rugiak és a szarmaták). 455 után a hunok maradványait is kiűzték a Kárpát-medencéből; a megszerzett területet a győztesek egymás között osztották fel, s önálló királyságokat hoztak létre.

KUTATÁSTÖRTÉNET

B. Tóth Ágnes

A hun kor régészeti emlékéanyagának jó néhány lelettípusa, így néhány szép cikáda, bronz üsttöredék, diadém már a 19. században bekerült a régészeti gyűjteményekbe. A kutatást azonban évtizedekre megtévesztette, hogy a hunokat olyan, több mint fél évszázadig itt tartózkodó, nagy létszámú hadseregnek feltételezték, amely sok sírból álló, „nomád” jellegű leleteket tartalmazó temetőket hagyott maga után. A népvándorlás kori emlékeket elsőként összefoglaló nagy munkában így szerepelhettek „hunokként” a 8. századból származó, késő avar temetők, míg a korábban már napvilágra került, hun kori leleteket germán, illetve avar régiségnek határozták meg (Hampel József, 1905). Az oroszországi gyűjtemények valójában hun és germán leleteit a 20. század első évtizedében ismerhette meg a magyar kutatás (Pósta Béla). Az 1920-as években az Alsó-Volga vidékén folytatott ásatások eredményeztek hasonló korú emlékéanyagot; ezek alapján a Kárpát-medencéig sikerült követni az ottani leletek párhuzamait (T. M. Minajeva). A sok új lelet lehetővé tette a Kárpát-medence hun kori emlékeinek helyes meghatározását (Alföldi András, 1932). Bár az emlékéanyagból sikerült kiválogatni a nomád típusú leleteket, mégis nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző hun kori etnikum (hun, germán, szarmata) hagyatékának szétválasz-

tása csak korlátozottan sikerülhet. Ráadásul, mivel a Kárpát-medence hun megszállásának időpontját az 5. század elejére tették, egyformán hunként kezelték az 5. század elején a hunok elől ide menekült népek és az évtizedekkel később itt megjelent megszállók emlékéanyagát is. Az 1950-es években régészeti leletekből kiindulva két nagy munka elemezte a hun társadalom szerkezetét (László Gyula egy hatalmas jelvény, az aranyíj, Harmatta János pedig a nagyszéksői fejedelmi lelet kapcsán). (7. kép)

Ez idő tájt egy összefoglalás az „Attila-kor” lovasnomád fegyverzetének és divatjának elemeit Közép-Ázsiától Európáig követte (Joachim Werner). Az utóbbi két évtized kutatásai nagy területet átfogó leletgyűjtésen és új feltárások eredményeinek elemzésén túl számos új felismeréssel szolgáltak a hunok leletanyagát, hitvilágát, temetkezési szokásait illetően (Bóna István, Tomka Péter, I. P. Zsaczkaja). Bebizonyosodott például, hogy a korábban hamvasztásos temetkezéseknek hitt maradványok valójában áldozati leletek. Mivel ebben a korszakban nem használtak nagyobb temetőket, hanem az elhunytakat magános sírokban vagy kisebb sírcsoportokban földelték el, a felső és a középső társadalmi réteg temetkezései jól felismerhetők a velük adott gazdag mellékletek alapján, de a közép-szegényes, kevés korhatározó tárgyat tartalmazó sírjait ma is alig tudjuk azonosítani. A korszak települései

7. Íj aranyborítása, csat, szíjvég a bátaszéki hunkori áldozati leletgyűjtésből

8. Ékkövekkel kirakott fibulák és arany ruhadíszek előkelő hunkori nő sírjából. Regöly

közül egyelőre csak a hosszú ideig egy helyben élt szarmata lakosságát tárják fel egyre nagyobb számban. Az egyes etnikumok elkülönítésében továbbra is nehézségekkel küzdünk, hiszen a nomád főurak viseletét, szokásait nemcsak alattvalóik utánozták, hanem Európa-szerte a Fekete-tenger és az Atlanti-óceán partjai közt letelepedett barbár népek előkelői is.

TEMETKEZÉSEK, TÁRSADALOM

Müller Róbert

A többnyire magányos hun kori temetkezések általában véletlenszerűen kerültek felszínre, és csak elvétve szakszerű, pontosan megfigyelt régészeti feltárásból. Ma már jól ismerjük azokat a tárgytypusokat, amelyek segítségével meghatározható a hunok viselete, fegyverzete, életmódja, vallási elképzelései. Az írott forrásokból tudjuk, hogy a birodalom élén a nagykirály állt, és az ő családtagjai kerültek a meghódított népek élére. A „dinasztia” tagjai mellett a kiválasztottak (*logades*) és a kísérők (*épitédeiói*) gyakorolták a hatalmat. A hunok pannoniai uralma idején, főleg Attila egyeduralma alatt egyre nagyobb szerephez jutottak ebben a két rétegben a segéd- vagy a szövetséges népek vezetői, ezzel egyidejűleg visszaszorult a hun törzsfők és nemzetségfők szerepe. A vezetőrétegre jellemző volt a temetkezéseiktől külön elrejtett halotti áldozat. A legkorábbi ilyen magyarországi lelet Pécs–Üszögpusztán (1900) szőlőforgatás során került felszínre, a leggazdagabb és legrangosabb, mintegy 200 tárgyat tartalmazó leletegyüttes Szeged–Nagyszéksósra (1912–1934) ismert, ez utóbbi nagykirály vagy főméltóság hagyatékából származhat: arany nyakpereg, töredékes arany nyereg, kard, lószerszám-díszek,

perzsa elektronkehely, csésze, arany faedényveretek. Az újabb feltárásból származó leletegyüttesek egyértelműen tisztázták, hogy nem hamvasztásos temetkezés mellékleteiről, hanem emberi és állati maradványoktól külön eltemetett, a halotti máglyán megégett, belső ázsiai típusú áldozati leletről van szó. Ilyen áldozati leletet találtak 1965-ben Bátaszéken az iskola udvarában, 70 centiméter mélységben. A leletekhez tartozott egy 96 centiméter hosszú, kétélű, ékködíszes hüvelyű kard, rekeszdíszes díszgombbal, egy kis méretű íj aranylemez borítása, öv- és kardszíjcsatok, valamint egy aranszíjvég. Ehhez hasonló volt az 1979-ben megmentett pannonhalmi áldozati leletegyüttes összetétele. Itt 80 centiméter mélységben megtalálták a halott méltóságjelvényét, a két végén és középen, a markolatánál aranylemezzel borított kisméretű reflexíjat. Két kard közül az egyik díszítetlen, a másik markolatát aranyveretek, rövid keresztvasát aranyrekeszekbe foglalt almandin kövek, hüvelyét pikkelydíszítésű aranylemezek ékesítették. Ugyancsak két garnitúra volt a lószerszám-ból, aranylemezzel borított pofarudas zablák, arany szíjelosztók és aranylemezből préselt szíjveretek. Különböző aranyfólia-szalagok valószínűleg korbácsnyelet díszíthettek. E magányosan eltemetett férfiak feltehetően a „kiválasztottak” társadalmi csoportjába tartozhattak. A férfiak fő fegyverei a nomád könnyűlovasok rendkívül hatékony, két végén csontlemezekkel merevített visszacsapó íjai voltak, hozzájuk tartozó háromtollú nyílveszőkkel. Az előkelők kétélű kardjainak keresztvasát rekeszekbe foglalt ékkövekkel díszített aranylemezek borították, markolatukhoz szalagon díszes gombot vagy nagyméretű lapos gyöngyöt rögzítettek. A fegyverövet gyakran ékkövekkel díszített arany vagy ezüst csat kapcsolta össze és arany szíjvég zárta le. Ezüst- és aranyveretek borították a lószerszámot (kan-

tár, oldalpálcás zabla, lovagló korbács) és a magas kápájú fanyergeket is.

Az előkelő családokban fontos szerep jutott a nőknek. Ezt nemcsak sírjaik leletgazdagsága jelzi, hanem az a tény, hogy a részleges vagy a jelképes lótemetkezés a hun korban a női sírokból is előkerült. A gazdag női temetkezésekben fordulnak elő az aranylemezzel borított diadémok, amelyeket több sorban rekeszekbe foglalt ékkövekkel díszítettek (Csorna). Gyakoriak a női sírokból a kerek, bronz, ún. „nomád tükrök”, amelyeknek egyik felülete síma, a másik többnyire sugaras vagy koncentrikus körös bordákkal díszített. Mindkét nem sírjaiban megtalálhatók a kifli alakú hajfürtkarikák vagy fülbevalók és a kisméretű csizmaszíjcsatok.

A középréteg temetkezéseire az ezüstből készült felszerelések a jellemzők, de ezek etnikailag ugyanúgy nehezen besorolhatók, mint a köznép sírjai. Lengyeltótiiban (1976) ezüst övkészlet, arany kardszíj- és csizmaszíjcsatok, valamint egy fenyőmintás késő antik korsó került elő. Mőzsön (1961) egy férfisírban étel- és italmellékletre utaló állatcsont és agyagkorsó mellett három, madárfejjel díszített bronzcsat volt, a kőberakásos darab az övet fogta össze, a másik kettő pedig a csizmaszíjra volt szerelve. Szerény kivitelű ékszerek és viseleti tárgyak kerültek elő Tamásiból (1977) hun köznépi temetkezésekből. A középréteg és a köznép sírjai között egyszerű akna- és oldalfülkés sírokat egyaránt találunk (Keszthely, 1954).

A legismertebb hun kori leletek a rézből, a bronzból két vagy négy darabban öntött, és utólag összeforrasztott, ún. „nomád üstök”, amelyek Belső-Ázsia és Franciaország közötti elterjedése a hun uralom kiterjedését mutatja. A Kárpát-medencében a történelmi és a hőgyészi ép darabokat már első publikálók népvándorlás korának határozták meg. Újabb példányok Várpalota környékéről és Intercisából ismertek. Az üstök többsége az egykori hun központi szállásterületeken, a Havasalföldön és a Kárpát-medencében került elő. A rajtuk megfigyelhető tüzelésnyomok alapján feltételezhető, hogy az áldozati máglyáról kerültek a földre. Az üstöket a kultikus cselekmények vagy a halotti lakoma során használhatták. A hun kor jellegzetes rovaralakú, bajelhárító, rangjelző ékszerei voltak az ékközdíszes cikádák, melyek ruhakapcsolásra is szolgáltak.

A fenti fegyverek, a viseleti és a kultikus tárgyak többsége a Kaukázus előterétől a mai Franciaországig terjedő területről ismert, ahol bizonyíthatóan megfordultak a hunok, de olyan változatos összetételben kerültek elő, hogy csak ritkán sikerült eredeti tulajdonosuk etnikai hovatartozását meghatározni. Ma már világosan látjuk, hogy a hunokat nem vándorló nomádokként kell elképzelnünk, hanem egy fiatal férfiakból álló, állandóan változó összetételű hadsereg tagjaiként, akik a meghódított területeken a vezetőréteget képezték. Ezért a hun kori leletanyag etnikai besorolásában még sok a bizonytalanság, és a szakirodalomban egymásnak ellentmondó felfogásokkal találkozhatunk. Az alávetett, illetve a szövetséges népek vezetői részben átvették a hunok által meghonosított divatot, az egyes

szokásokat. A hunok süveget, inget, bőrvél összefogott, az előkelőbbek sírjaiban veretekkel is díszített kaftánt, nadrágot és csatos szíjjal felszerelt csizmát viseltek. Bonyolítják a helyzetet azok az ékszerek, amelyek hun koriak ugyan, de bizonyosan nem sorolhatók a hunok emlékényagába. A hunok viseletének nem tartozéka a fibula. A nagy, gyakran aranylemezzel borított, rekeszekbe foglalt ékkövekkel díszített, lemezes fibulák a segédnépek előkelő női temetkezéseiből kerültek elő. A többnyire a vállaknál előkerülő fibulapárral rendelkező sírokat korábban kizárólag keleti germán, elsősorban keleti gót etnikumúnak határozták meg. Bóna István hívta fel a figyelmet arra, hogy a lemezfibulák Kelet-Európában olyan területen is használatban voltak, amelyet nem germánok, hanem iráni eredetű alánok laktak. Azok a Kárpát-medencei sírok, amelyekben nem egy, hanem két fibulapár található, feltehetően alán eredetű személyek temetkezései voltak. Még jellemzőbb alán viseleti tárgy volt a női sírokból ismert fátyol, amelynek szegélyét vékony, W-alakú, préselt aranyflitterek díszítették (Lébény, Regöly). További sajtósága az alán temetkezéseknek, hogy esetenként harcosok is viseltek fülbevalót vagy karperecet, más esetekben női sírokból találunk jellegzetesen férfi viseleti tárgyakat. (8. kép)

A hunok hatalmas méneseikkel vándorló lótarók voltak, és szállásváltó életmódot folytattak. Szekerekkel vonultak a téli és a nyári szálláshely között, állomáshelyeiken sátrakban laktak. Ennek nem mond ellent, hogy a keletrőmai követjelentések az útközben érintett falvakat, feltehetően a segédnépek (gepidák) településeit is megemlíti. Ezek lakóinak földműves terményei és szolgáltatásai nélkülözhetetlenek voltak a hunok számára. Félig a földbe mélyített, cölöpszerkezetű hun kori lakóházakat már a Dunántúlon is tártak fel (például Mohács, Keszthely–Fenekpuszta). A római erődtített települések körzetéből jellegzetes nomád tárgyakat – tükrök, üsttörödek – is ismerünk, amelyek jelenlétük bizonyítékai (Intercisa).

A SZARMATÁK A HUN KORBAN

Vadai Andrea

Az elmúlt évtizedek kutatása nagy eredményeket ért el a Kárpát-medencei szarmata népesség hun kori leletanyagának meghatározásában. *Párducz Mihály* 1950-ben a késő szarmata leletanyag felső időhatárát az 5. század hetvenes éveire tette, és a csongrádi temető, illetve más kisebb temetőrészletek alapján meghatározta a késő szarmata leletanyagban a hun korra keltezhető leletcsoportot. (9. kép) A korszak sírkerámia-anyagában a korábbi helyi szarmata elemek mellett a Kárpát-medencei Barbarikumtól keletre élő germánok edényeire jellemző vonások jelentek meg. Ez a kerámia számos szállal kötődött a Volga alsó fo-

9. Cikáda fibula.
Tiszavasvári

10. Szarmata női sír keleti eredetű arany fibulája Gyoma-Ózdról

lyásvidéki szarmata és Fekete-tenger vidéki csernyahovi leletanyaghoz.

Jelentős szemléletváltást jelentett *Bóna István* munkássága, aki a magyarországi hun kor fogalmát meghatározta, különválasztva a hunok elől menekülő keleti népek rohamának időszakát a hunok tényleges, 420–455 közötti magyarországi jelenlétének korszakától. A hun kor értékelésekor azonban a szarmaták szinte nyomtalanul eltűntek a történeti és a régészeti palettáról. (10. kép)

Az elmúlt negyedszázad feltárásai során nemcsak temetők, de nagy kiterjedésű települések is előkerültek. Ezek jól tükrözték azt az alapvető változást, amelyet a MTA Régészeti Intézetének vezetésével folyó topográfiai munkála-

tok során már meg lehetett figyelni, hogy a 4. század utolsó harmadában, majd a hun korban az Alföldön a települések és a kisebb majorságok egész láncolata alakult ki, tökéletesen tükrözve a történeti változásokat. A számszerűen megnőtt lakosság ellátását – a zavaros politikai helyzet ellenére is – csak a fellendülő mezőgazdasági termelés, az állattenyésztés, valamint a kézműipar elégíthette ki. Jól megfigyelhető, hogy a korábbi szarmata kézműipar – megtartva saját formakincsét és technikáját – az újonnan érkezők keleti ízlésének megfelelő fazekastermékeket is kezdett készíteni. Ez bizonyította, hogy az Alföld lakossága politikai hatalmát elvesztve a hun seregek kiszolgálójává vált. (11. kép)

A Tisza-alföldváraon feltárt, nagyobb hun kori településen tárolásra alkalmas pincékkel épített házak, nagy gabonás vermek sora került elő, de hasonló jellegű volt az Örménykúton feltárt majorság is, ahol helyi fémfeldolgozásra utaló nyomok is voltak. A korszakot fémjelző – korábban már ismert – temetők mellé felzárkóztak az újabb sírok, sírkeretek: Tiszadob–Sziget, Deszk, Sándorfalva–Eperjes stb. is, amelyek a települések tükrözték mindennapok mellett a temetkezési szokások pontos megfigyeléseivel egészítették ki a régészeti képet.

Attila halálát követően a gepidák terjeszkedése vetett véget a hun kori szarmata időszaknak, amikor a harcok megtizedelte lakosság egy része elmenekült, más része beolvadt az új királyságba. A beolvadást jól meg lehetett figyelni a gepida királyság peremterületein a Körös–Maros–Tisza közének keleti sávjában, a Duna–Tisza közén, ahol a lelőhelyeken a késői szarmata és a gepida leletanyag egyaránt előfordul. A központi területről feltehetően a gepidák kiszorították a korábbi lakosságot. A szarmata maradványnépeség nyomait a történeti embertan még az avar kori népek között is kimutatta.

11. Hunkori szarmata edénművesség termékei Tisza-alföldvár–Téglagyár szarmata telepéről

A ROMANIZÁLT LAKOSSÁG AZ 5–6. SZÁZADBAN

Müller Róbert

A romanizáció mértéke Pannonia provinciában nem volt egységes. A városokban és a limes mentén sokkal erőteljesebb volt, mint az őslakosság által lakott vidékeken. A 4. század második felének barbár betörései, a 380-ban Alatheus és Saphrax vezetésével szövetségesként (*foederati*) betelepített gót–hun–alán népesség, végül az 5. század elején a különböző barbár népek átvonulása a provincián az életminőség jelentős süllyedését vonta maga után. Az írott források az 5. század elejétől drámai képet rajzolnak a provinciális népesség elvándorlásáról, a pannoniai szentek vázmaradványainak elmenekítéséről (*translatio*). A valóságos helyzet azonban sokkal árnyaltabb volt. Elsősorban a társadalom vezető rétegei, a központi közigazgatás és a katonaság vezetői hagyták el a provinciát, akiknek a bevételai a provincián kívülről, a birodalom más központjaiból származtak, így amikor fellazult a kötődésük a központi hatalomhoz, jólétük, egzisztenciájuk forrásai szűntek meg.

A romanizált lakosságra utaló régészeti nyomok tekintében különbség figyelhető meg a mai Dunántúl keleti és nyugati fele között is, hiszen Pannonia provincia több lépésben került hun uralom alá. A hunok kivonulása után Avitus, az új nyugatrómai császár 455 őszén rövid időre még visszaállította a provincia belsejében a római uralmat, de ezt követően a keletrómai császár, Marcianus szerződés keretében Pannoniát átadta a keleti gótoknak, és ezzel a birodalom végleg elveszítette ezt a területet. Legfeljebb a provincia nyugati széle, a kelet-alpi vidék tartozhatott 476 és 490 között Odoaker itáliai királyságához. Itt, a Dunántúl nyugati szélén volt leginkább esélye a római kori lakosságnak a megmaradásra. Feltűnő, hogy ezt a területet sem a keleti gótok, sem a langobardok, sem a korai avarok nem szállták meg. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a római kor földrajzi nevei is csak itt maradtak fenn: például Rába (*Arrabo*), Marcal (*Mursella*), Zala (*Salla*). (12. kép)

Még az írott források is megerősítik, hogy a központi közigazgatás, a római államiság megszűnése távolról sem jelentette a romanizált népesség teljes eltűnését a provinciából. Az 5–6. század folyamán ismételen értesülünk olyan pannoniai menekültekről, akik Itáliában, Dalmáciában, Galliában vagy Hispaniában emelkedtek magas egyházi méltóságra. Elég itt a scarbantiai (Sopron) Vigilius püspököt megemlíteni, aki részt vett a gradói zsinaton (572–577), és feltehetően híveivel együtt 568-ban a langobardokkal

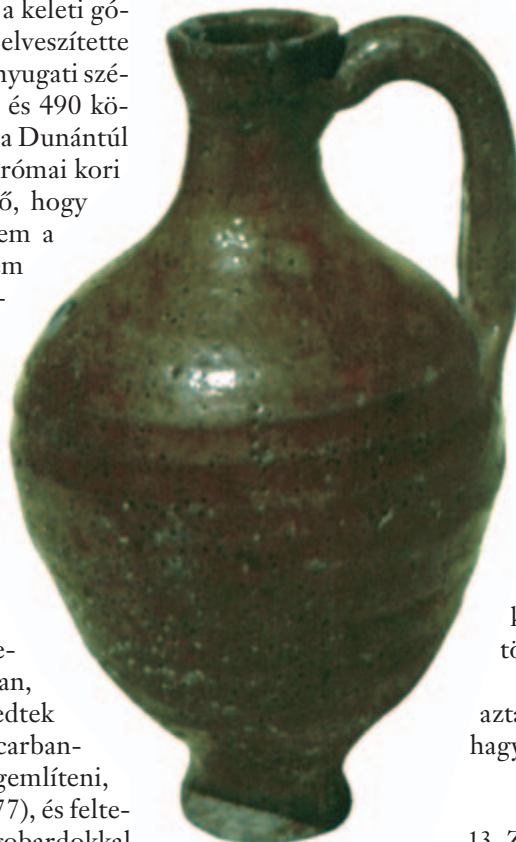

12. Púpos hátú csontfésű, madáralak karcolattal. Csákvár

Észak-Itáliába települt. A langobard források szerint ugyanis velük együtt költöztek ki Pannoniából a római népesség maradványai. (13. kép)

A romanizáció korábban elért színvonalában már a 4. század végétől megfigyelhető a süllyedés. A nagy, gazdagon berendezett vidéki *villa rustica*k rendeltetészerű használata gyakran az 5. század elejéig követhető nyomon. A városok térbeli kiterjedése csökkent. Nemcsak Gorsium (Tác) lakói költöztek be a védelmet nyújtó falak mögé, de Aquincumban és Arrabonában is elnéptelenedtek a katonai tábor melletti civil települések, a népesség az erődítményekbe húzódott. Arrabonában jól meg lehetett figyelni, hogy a beköltözést követően hamarosan tönkrementek a katonai célból emelt kőépületek, és közöttük kőalapra feltehetően fából emeltek minden római komfortot nélkülöző lakóépületeket. A gazdasági rendeltetésű épületeket, az istállókat hozzáépítették a még álló erődfalakhoz. A falakon belül és kívül egyre vastagabb réteg keletkezett az eldobált háztartási hulladékból. Bár az élet folyamatos, és az itt lakók rómaiaknak tekintették magukat, az előkerült leletek arról tanúskodnak, hogy az eredeti lakosság kiegészült a Duna bal partjáról ideköltözött kvád–szváb barbárokkal.

Az 5. század első harmadát követően aztán már a kőalapok készítésével is felhagytak, az egyszerű lakóházak tetőszerke-

13. Zöldmázos korsó. Csákvár

zetét cölöpök tartották. Az újabb jövevények érkezését a szegényes temetkezésekben feltűnő, torzított koponyák jelzik. Ez már a hun uralom időszaka. Scarbantiában is a 370-es évektől háztartási szemét borította a város központját, a forumot, és az 5. században itt is kőalapokra emelt, faszervezetű lakóházakat építettek. Savaria lakói is kiköltöztek az „összkomfortos” lakóépületekből, és az árkádok alatt építettek maguknak kunyhókat. A tokodi erődben az 5. századi építmények száraz falazással készültek, padlójukat csak lesározták. A 4. század végére a tartomány romanizált népessége kereszténnyé vált, így a római közigazgatás megszűnése után az állam szerepét az egyházi szervezet vette át. Szép számmal ismerünk ókeresztény jelképekkel ellátott tárgyakat, de ezek a gyűrűk, csatok stb. önmagukban nem jelentik feltétlenül, hogy használójuk keresztény volt. A kőfaragványok és a liturgikus tárgyak (Kismákfá) azonban a klérus jelenlétére és az egyházi szervezet meglétére utalnak. **(14. kép)**

A késő antik népesség tárgyi emlékényaga nehezen kel-

14. Ókeresztény szimbólumokkal díszített ezüsttálka (patena) Kismácfáró

tezhető. A pénzforgalom gyakorlatilag megszűnt, és egyre kevesebb importtárgy jutott el a tartományba, mint például bizonyos, rangjelzőként is szolgáló fibulák vagy egyes üvegáruk. Az igényeket a helyi kézműipar egyre alacsonyabb színvonalon tudta csak kielégíteni. A régi eszközök, tárgyak továbbra is használatban maradtak, és erősen elkopva vagy hasznavehetetlen állapotban kerültek a földbe. Ugyanakkor megjelentek új tárgy- és ékszer-típusok is. A legjellemzőbb ezek közül a betelepített barbárok által meghonosított, besimított kerámia, amelyet a 4. század utolsó negyedétől az egész provinciában helyi fazekasok készítettek (egy Csákváron feltárt sír besimított korsóján a latin ABC betűi láthatók). Keltelési

nehézségek jellemzik a temetkezések anyagát is. Érem alig fordul elő a szegényes sírokban, ha mégis, akkor ezek erősen kopottak, a temetkezés korának meghatározására alkalmatlanok, régi darabok. A melléklet nélküli sírok száma magas. Általánosan elfogadott nézet, hogy a temetkezések melléklet nélkülsége nem annyira a szegénység, mint az

15. A mellkason keresztbe font karral, mellékletek nélkül eltemetett halott és részleges téglasírja a keszthely-fenekpusztai 4–5. századi temetőből

őslakosság keresztény hitének következménye. Ezt megerősítik például a heténypusztai (*Iovia*) erőd temetőjében feltárt, igényes mauzóleumok szarkofágjai és téglasírai, amelyekbe ugyancsak minden melléklet nélkül, keresztbe font kézzel temették el a halottakat. A tokodi erőd temetőjét az 5. század elején nyitották meg, és feltehetően a század végéig volt használatban. Néhány importtárgy kivételével csak helyi gyártmányokat tartalmaztak a sírok. A legkésőbbi sírok szinte kivétel nélkül melléklet nélküliek. A legnagyobb sírszámú, mintegy 2000 síros késő római temetőt Csákváron (*Floriana*) tárták fel. A kutatást megnehezíti, hogy a mai település a temető felett található. Ebben egyes területeken négy rétegben helyezkedtek el sírok, amelyek közül az alsó kettőben csak késő római temetkezések voltak. A temetkezési szokások és a mellékletek alapján megállapítható, hogy a felső kettőben a továbbélő népesség sírjai keverednek a betelepedett germánok jellegzetes tárgyait tartalmazó sírokkal. Ezek között mesterségesen torzított koponyájú halottak is előfordulnak. Néhány temetkezés kiemelkedően gazdag volt: például három sírból került elő aranyfóliával és üvegdíszítéssel ellátott bronz homlokpánt, több arany- és ezüst ékszer, négy bizánci solidus (aranypénz). Ebben a környezetben különlegességnek számítanak a lovassírok, és egy tevével eltemetett nő, illetve egy tevesír, hátán egy gyermekkel.

Valamennyi temetőrészletben előfordulnak, ha eltérő arányban is, földsírok, igazi, a római hagyományokat követő téglasírok és részleges téglasírok. Az utóbbiak az elszegényedés jeleként az egész provinciában a késői temetőben váltak gyakorivá. **(15. kép)**

Keszthely és környéke különleges helyet foglal el a romanizált népesség továbbélésének kérdésében. Itt még az 5. század első felében is római módra emeltek egy szentként tisztelt halott sírja fölé szakrális építményt (*cella memoriae*), sőt a fenékpusztai erőd 5. század közepi pusztulását követően a keleti gótok a környék késő antik lakosságával hozták rendbe az védműveket és az épületek nagy részét, és építették át az ókeresztény bazilikát. Ez a népesség a keleti gótok elvonulása után visszatért az erődbe, 568-ban a langobardokkal együtt nem hagyta el Pannoniát, és egyik komponense lett az avar korban itt élt keresztény népességnek (lásd Keszthely-kultúra).

GERMÁNOK ÉS ALÁNOK A DUNÁNTÚLON AZ 5. SZÁZADBAN

Müller Róbert

A KELETI GÓTOK

Bár a korabeli feljegyzések több germán népet is említnek, amelyek hosszabb-rövidebb ideig megtelepedtek Pannoniában (a szvébek, a herulok, a rugiak, a sadagarok), a korábbi kutatás minden jelentősebb 5. századi germán

16. Fekete-tenger vidéki hagyományokra mutató díszűk a kilimáni temetőből

leletet a gótokhoz kötött, pedig bizonyíthatóan csak 17 éven át, 456–473 között birtokolták Pannonia egy részét. Ebben minden bizonnyal szerepet játszottak a történeti források, elsősorban a gót származású Jordanesnek – Cassiodorus későbbiekben elveszett világhronikájának felhasználásával – a 6. század közepén írott történeti munkája. A gótok a Kr. u. 2. századtól észak-pomerániai őshazájukból fokozatosan húzódtak le a Fekete-tenger északi partvidékére. A nyugati gótok a Dnyesztertől nyugatra éltek, és Dacia provincia feladása után azt is meghódították, a keleti gótok szállásterülete pedig a Dnyeszter és a Don között volt. Itt mértek döntő csapást rájuk a hunok 375 táján. Ermanarik király birodalma összeomlott, a küzdelemben maga a király is meghalt. Egyes csoportjaik a nyugati gótokhoz menekültek, de a többség helyben maradt, és a hunok szövetségeseiként szinte valamennyi nyugati hadjáratukban részt vett.

Az első keleti gót csoport 380-ban Alatheus és Saphrax vezetésével, hun és alán töredékekkel együtt az I. Theodosius császárral kötött szövetség alapján települhetett be Pannonia keleti felébe. Több kísérlet történt már régészeti hagyatékek meghatározására, de biztosan csak azokat a kisebb temetőket, sírleleteket köthetjük hozzájuk, amelyek leletanyaga a 4–5. század fordulójára keltezhető és a Pontus vidékéről származik (Sármellék–Égenföld, Kilimán–Felsőmajor). **(16. kép)**

E népesség nagy része 401-ben a Geiserik vezette vandálokkal, 405-ben a Radagaisus vezette gótokkal és 408-ban Alarik és Athaulf nyugati gót csapataival Nyugat-Európába és Itáliába vonult, kisebb részük azonban Pannoniában maradt. Ez utóbbi keleti germán (gót?) csoport 5. század első és középső harmadában használt, 96 síros temetőjét és telepét tárták fel Mözsön, amelyben késő római és hun kori ékszerek mellett fegyverek és germán viseletre utaló fibulák is előkerültek, s az eltemetettek több mint felének koponyáját torzították. **(17. kép)** Ritka szerencse,

hogy a temető melletti telepen azonos korú késő antik és besimított kerámiát, fémleleteket és olyan házat is sikerült feltárni, amely tetőszerkezetét hat cölöp tartotta.

Attila halála után a hun uralom ellen fellázadó Kárpát-medencei germánokhoz nem csatlakoztak a keleti gótok. A Nedao folyó melletti súlyos vereséget követően a Kelet-Európába visszahúzódó hunok viszont fenyegetést jelentettek az eredeti hazájukban, a Fekete-tenger vidékén maradt gótok számára. Marcianus keletrómai császárnak kapóra jött ajánlközük, és Avitus nyugatrómai császár hatalmának visszaszorítására szövetséget kötött velük, és nekik adta Pannoniát. A keleti gótok 456-ban három király vezetése alatt hódították meg új hazájukat. A fenékpusztai erőd és lakóinak elpusztítása jelzi, hogy ez nem békés eszközökkel történt. Jordanes szerint Valamer főkirály szállása a *Scarniunga* és az *Aqua Nigra* folyók között volt, Thiudimer királyé „*iuxta lacum Pelsois*”, míg Vidimer király kettejük között telepedett le. A megadott földrajzi nevek közül csak a *Pelsois* azonosítható a római *Pelsoval*, vagyis a Balatonnal. Ma már a magyar és a nemzetközi kutatás is úgy véli, hogy a keleti gótok nem a tartomány északnyugati részét, hanem a Balaton

17. Férfisír a mözs–icsei-dűlői keleti germán temetőből

18. Torzított koponya a keszthely–fenékpusztai keleti gót temetőből

és a Száva torkolata közötti területet szállták meg. Pannoniai tartózkodásuk folyamán szinte végig háborúztak, majd miután minden szomszédjukat legyőzték és kirabolták, illetve Pannoniát is teljesen kifosztották, 473-ban elvonultak. Vidimer népével Gallián át Hispaniába, Thiudimer és fia, Theoderik a Keletrómai Birodalom balkáni területeire ment, ahonnan 489-ben Itália meghódítására indult, majd megalapítva keleti gót királyságát Nagy Theoderikként került be a történelembe.

A keleti gótok régészeti anyagának meghatározásánál az egyik támasz a szállásterületük, a másik az észak-itáliai emlékeik, de itt figyelembe kell venni a 473 és 489 között a Balkánon töltött időszakot is. A régészet nem rendelkezik olyan lehetőségekkel, hogy 17 évnyi pontossággal határozzon meg tárgyakat, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy egy tárgy készítése és földbe kerülése között évtizedek telhetnek el. Egy leletegyüttes például 450-re keltezően még hun kori, de 460-ra már a keleti gót időszakra tehető. A keleti gótok esetében további nehézséget jelent, hogy valószínűleg ariánus keresztény hitük következtében a sírokba nem tettek étel-ital mellékletet, tehát nem találunk bennük kerámiát, a férfiak mellé pedig nem kerültek oda fegyverek. Így szinte csak a női viseleti tárgyakra támaszkodhat a régészettudomány. Így fordulhat elő például, hogy a dabronc-ötvöspusztai, oldalfülkés női sírt tartották már keleti gót, szváb és sadagar temetkezésnek is. Az írott források és a régészeti megfigyelések alapján feltételezhető – a 456-os pusztulást követően a fenékpusztai erőd valamennyi védművét rendbe hozták, az erődbelső épületeinek többségét felújították, az ókeresztény bazilikát átépítették –, hogy Thiudimer központja Fenékpusztán volt. Az erődtől délre 1976 és 1980 között tártak fel egy 31 síros temetőt, amely a temetkezések rítusa és a leletanyag alapján a keleti gótokhoz köthető. (18. kép) A mesterséges koponyatorzítás szokását számos hun kori nép, így a keleti gótok

19. Fibula keleti gót sírból, Balatonszemes

is átvették. Ennek a temetőnek sajátossága, hogy a morfológiailag értékelhető 29 koponyából 21-en figyelték meg a torzítást. A temető leletanyaga sok rokon vonást mutat az M7 autópálya építéséhez kapcsolódó, megelőző feltárás során Balatonszemesen feltárt, 16 síros családi temető leleteivel. (19. kép)

A SZVÉBEK

A szvébek hagyományos lakhelye a pannoniai Duna-szakasztól északra helyezkedett el, de kisebb csoportjaik már a császárkorban beköltöztek Északnyugat-Pannoniába. A hun korban a hegyekbe vonultak vissza, és csak a Nedao menti csata után (454) kezdtek nagyobb számban betelepülni Pannónia északi részébe (Ménfőcsanak, Tatabánya, Esztergom). Településterületüket dél felé csak a keleti gótok elvonulása után (473) terjeszthették ki (Szabadbattyán, Dunaújváros, Hács–Béndekpuszta, Dabronc, Kapolcs). (20. kép) A szvébek a 6. század elején langobard uralom alá kerültek, nyomaik felismerhetők például a szentendrei temető északnyugati részének sírcsoportjában.

Az 5. század utolsó évtizedeiben a germán gyökerű, helyi arisztokrácia legszebb ékszereit az Itália és a Kárpát-medence területén ékvéséses technikával mintáztott, nagy

20. A dabronc–ötvöspusztai sír leletei

méretű fibulák és csatok jellemezték. E díszítő stílus újabb szép emlékei Répcelakról kerültek elő.

GERMÁNOK AZ ALFÖLDÖN AZ 5. SZÁZADBAN

B. Tóth Ágnes

A 4. század utolsó évtizedeiben az Alföld nagy részén bekövetkezett erős népmozgást a történeti adatok mellett a régészeti források is igazolják. A régészek olyan új típusú, elsősorban temetőkből származó leletanyagot tártak fel, amely alapján kulturális rokonság mutatható ki a mai Ukrajna és Románia területén, a késő császárkorban elterjedt Csernyahov–Marosszentanna-kultúra leleteivel, elsősorban annak bizonyos tárgytypusaival (karikára hajló peckű csatok, kis méretű ezüstlemez fibulák stb.). Mindez úgy értékelhető, hogy a Kárpát-medencébe ekkor feltehetőleg keleti irányból új nép(töredék)ek érkeztek. E leletkörben a legújabb kutatások eredményeként, jobbra a temetkezési szokásokban megfigyelhető eltérések alapján, két csoport kezd körvonalazódni. Az egyik főleg az Alföld északi peremén, a Csörsz-árok vonalában (Tiszadob-kör), a másik pedig e sáncrendszer északkeleti és keleti vonala mentén található (Ártánd-kör). (21. kép) Mindkét körben iráni

21. Fibulák és gyöngyök. Tiszakarád–Inasa

22. Lemezfibulák. Mezőkövesd–Mocsolyás

(szarmata, illetve alán) és germán (gepida) sajátosságok keverednek, de míg a tiszadobiban az iráni, addig az ártándiban a germán jelleg a túlnyomó. Az utóbbi években, az M3 autópálya építéséhez kapcsolódó ásatások során kiemelkedő fontosságú leletek kerültek napvilágra ebből a korszakból, újabb temetőket, illetve az ezekhez tartozó településeket is sikerült feltárni (Szihalom). A Tiszadob típusú temetők egy része még a hun kort megelőző, nagy népátrendeződések következtében, az 5. század első évtizedeiben (Tiszakarád), más része pedig a hun kor során,

23. Véssett díszű aranyozott ezüst csat. Biharkeresztes–Ártánd–Nagyfarkasdomb

illetve ennek a végén zárult le. Csak az ártándi temetők egy részében valószínű, hogy az 5. század második felében, tehát már a gepida királyság korába nyúló használatukkal számolhatunk (Biharkeresztes–Ártánd).

A Kárpát-medencében az 5. század középső harmadában egymáshoz hasonló volt a különböző keleti germán népekhez (gepida, osztrogót, szkír) tartozó, előkelő asszonyok viselete. Jellegetes ékszereiket ma már több tucatnyi sírból ismerjük (Tiszalök, Balsa, Mezőkászony, Gyulavári). Legutóbb Mezőkövesd–Mocsolyáson (1996) tártak fel olyan sírt, amely alapján jól rekonstruálható az elhunyt nő viselete. (22. kép)

Legfeltűnőbb a két vállon a ruhát összetartó, nagy méretű, ezüstlemezből készült fibulapár és a széles deréköv ezüstcsatja. A fej két oldalán találták az arannyal borított, poliédrikus végű, kőbetétes fülbevalópárt. A többi díszítőelem párhuzama szintén megtalálható másutt a hasonló jellegű sírokban: az ezüst karperecpár, a gyűrűk, a nyakon a borostyánból és az üvegből készített gyöngyök s az egyik lábbelit záró, apró csat. Az ilyen ékszeregyüttesek a Kárpát-medencét elhagyó germánokkal jutottak el Itáliába, Galliába, Hispániába, majd Észak-Afrikába, de több generáción keresztül ehhez hasonló viseletben jártak a krími gótok gazdag asszonyai is.

Az 5. század középső harmadában felelevenítenek egy késő antik készítéstechnikát, az ékvésést, ami először a négyszögletes női csatokon jelent meg, majd az 5. század utolsó évtizedeiben a keleti germán fibulákra is rákerült (Gáva). Ezt a díszítési stílust a Felső-Tisza-vidék és Itália között mindenütt kedvelte a helyi gepida és gót arisztokrácia, a stílus kiteljesedése és elterjedése Odoaker, itáliai király uralma alatti stabilizációval, a kapcsolatok felélénkülésével függ össze. (23. kép)

Az 5. század második felében a Duna–Tisza közének déli részén a szkírek telepedtek meg. A szkírek – rokonaikkal, más keleti germán eredetű népekkel együtt – vazallusként harcoltak a hunok oldalán. Attila halála (453) után csatlakoztak a hunok fölött diadalmaskodó germán szövetséghez, s egykori uralmuk elmenekülése után hozták létre a királyságukat. A nekik tulajdonítható leletek legszebbike Bakodpusztán (Dunapataj) a 19. század közepén került elő. Az 1. és a 2. sírban feltárt nyakláncok, oroszlánfejű karperecpár, gyűrűk, ékköves fülbevalók, övcsat, aranyflitterek az 5. század középső harmadából származó remekek. Az aranyékszerek anyaga és finomsága egyaránt valószínűvé teszi, hogy e két sírban a történeti forrásokból jól ismert szkír király, Edika hozzátartozói nyugodhattak, akik szükségképpen Edika fiának, a 476-ban világtörténeti szerepet játszó Odoakernek is rokonai lehetnek. A kis sírcsoport 3. sírjába pedig ezüstlemezes fibulás, szerényebb viseletű „udvari dámát” temettek.

A szkírek királysága a 460-as évek végén, az osztrogótokkal vívott háborújuk nyomán semmisült meg, másfél évtizedes uralmuk emléke egyelőre csak néhány további sírlelet a Duna–Tisza közének déli felében.

A GEPIDÁK

B. Tóth Ágnes

TÖRTÉNET

A Kr. u. 1. században Germániában kialakultak a nagyobb törzsszövetségek, sokuk nevét megőrizték a római források is. Ebben az időben a gepidák elődei a gót törzsszövetségben éltek; őshazájuk, „Gothiskandza” a Visztula alsó

24. Fatörzskoporsóban nyugvó gepida asszony feltárt sírja. Hódmezővásárhely–Kishomok

folyásának vidékén, a Keleti-tenger partján helyezkedett el. Nyelvük, mint azt a fennmaradt személynevek bizonyítják, gót lehetett. Első hiteles, egykorú említésük 291-ből származik: ekkor a vandálokkal szövetségben harcoltak a gót tervingek és taifalok ellen.

Ebből a híradásból kiindulva a kutatók egy része a Kárpátoktól északkeletre, mások pedig a Kárpát-medence északkeleti részében feltételezik a gepidák akkori lakhelyét. A hun korban játszott szerepükből következőt királyságuk a Kárpát-medence keleti felében helyezkedett el. Leghíresebb királyuk, Ardarich Attila hun nagykirály leghűségesebb vazallusa volt. A gepida dinasztia összegyűjtött kincseit ez idő tájt rejthették el Szilágysomlyón (Șimleul Silvaniei – Románia). A benne talált uralkodói jelvények (arany medaillonok, ónixfibula, eskügyűrű) egy részét római császároktól kaphatták, az ékköves, páros fibulákat pedig a királyi család hölgyei viselhették. A kincs legkésőbbi, korhatározó darabjai a hun kori nomád divat szerint övre akasztható, veretes aranycsészék. A gepida sereg részt vett a hunok nagy vállalkozásaiban: a második balkáni hadjáratban (447–449) és a catalaunumi (mauriacumi) csatában (451). Attila halála után az alávetett né-

pek a gepidák vezetésével lázadtak fel a nagykirály fiai ellen, ezért a hun birodalom bukása után ők szerezhették meg a központi szállásterületeket, a Tiszántúlt és Erdélyt, majd a rivális osztrogótok elvonulása után a Szerémséget is. Ez utóbbit ugyan másfél évtizeddel később elveszítették, de a Gunderith vezette Tisza vidéki királyságuk virágzott, és ebből az időszakból Napoca környékéről ismerjük a másik királyi dinasztiájuk sírjait (Apahida). A gótok elvonulása után nem volt jelentős ellenségük a Kárpát-medence belsejében, pozíciójukat a Bizánci Birodalommal létesített szövetségük is biztosította. **(24. kép)**

Az 6. század első évtizedeiben északi irányból új nép jelent meg a Dunántúlon: az elbai germán származású langobardok. Az 540-es évekig a gepida és a langobard nép viszonya békés volt: a kölcsönös jószándékot dinasztikus házasság is biztosította. Kapcsolatuk akkor vált feszültté, amikor belekeveredtek egy nagyhatalmi ellentétbe: a Keletrómai Birodalomnak az itáliai gót királyság ellen vívott harcaiba. 535-ben, a háború kezdetén a gepidáknak sikerült visszafoglalniuk a Balkán felől Itáliába vezető útvonal fontos római városát, Sirmiumot; ezután ide került a gepida királyság központja. Ezzel azonban elveszítették Bizánc jóindulatát, a császár a langobardokkal lépett szövetségre ellenük. A két germán nép először 552-ben harcolt egymással, valahol a mai Szerémség területén. A csata a langobardok győelmét hozta. 565-ben az új bizánci császár, II. Justinus ismét a gepidák mellé állt abban a reményben, hogy így visszazerezheti a birodalma számára a stratégiai szempontból fontos várost. A bizánci–gepida szövetség fenyegető túlerejével szemben a langobardok a szükséges segítséget az Európában néhány évvel korábban megjelent avarokban találták meg. Az Alboin, langobard király irányította hadak megsemmisítették a Kunimund vezette gepida sereget, ez utóbbit ígéretükkel ellentétben nem segítették a római csapatok. 567-ben odaveszett a gepida királyság; a harcosok jó része elesett a csatában, más részük a következő évben Itáliába vonul langobardokhoz csatlakozott. Az avar fennhatóság alatt álló gepidák alföldi falvait később még említik a források, s a 7. század elején részt vettek az avarok hadjárataiban is.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A 19. században a különböző földmunkák során, véletlenül előkerült régészeti leletek közül jobbra csak az igényesebb kivitelű, főleg nemesfém anyagúak kerültek múzeumba. Így az első gepida lelet a század közepén az erdélyi Kisselyken (Șeica Mica – Románia) látott napvilágot; a fülbevalót és a fibulát tartalmazó sírt az 5. század végén, az 5–6. század fordulóján ásták. A század végéig az Alföldön és az Erdélyben előkerült sírleletek tehát nem rendszeres kutatás eredményei voltak, de számuk növekedése mindenesetre megkönnyítette a felismerést, hogy ezek a „meroving stílusú” emlékek a történeti forrásokból jól ismert gepidák tulajdonában lehettek.

A 19. század végén az alföldi folyók ármentesítő munkái során előkerült temetői sírjaiból nagy számban gyűjtötték össze és küldték múzeumba a régiségeket, közöttük már a fegyvereket, a cserépedényeket is. A véletlenül előkerült leletekre felfigyelt néhány, zömében amatőr régiségkutató, és megkezdődtek a rendszeres temetőfeltárások, immár sírok szerint nyilvántartott leletekkel. Ekkor készültek az első temetőterképek, sírrajzok és fényképfelvételek is. Így hozta felszínre és tette közzé *Csallány Gábor* a szentes–berekháti, *Roska Márton* a marosveresmarti (Unirea – Románia), *Kovács István* a mezőbándi (Band – Románia) és marosvásárhelyi (Țirgu Mureș – Románia) temetőket: az utóbbi kettő korát és etnikumát az ásató pontosan meg is határozta. A 20. század 30-as éveitől egyre több, hitelesen feltárt temető vált ismertté az Alföldről, keltezésüket és ezáltal etnikai meghatározásukat bizánci érmek segítették (Hódmezővásárhely–Gorza, Kiszombor, Szőreg). Az új leletek nyomán megszületett az alföldi gepida emlékek első összefoglalása (*Török Gyula*, 1936). A II. világháború után Erdélyben is fellendült a gepida emlékek kutatása. A temetők mellett első ízben itt ástak ki gepida falut Malomfalván (Morești – Románia), majd az új leleteket követte az összefoglaló munkák megjelenése. Az értékelésbe több hiba csúszott, mivel szinte csak a 6. század első felébe keltezett temetőket és telepeket tartották gepidának, a 5. század második feléből származókat osztrogótnak határozták meg, míg az avarkorba átnyúló temetők teljes egészükben az avar korba nyertek besorolást (*Kurt Horedt*). Utóbb a magyar kutatás tisztázta, hogy a gepida királyság régészeti emlékanyaga mind kronológiai, mind tipológiai szempontból egységes a Tisza vidéken és Erdélyben (*Bóna István*). 1961-ben jelent meg *Csallány Dező* alapvető összefoglalása a gepida régészeti emlékanyagról, amelyben még csak néhány sír leletei tanulmányozhatók az 1950-es években feltárt Szolnok–Szandaszőlős–repülőtéri temetőből, s természetesen még hiányoznak az azóta előkerült, illetve teljesen feltárt temetők is: Hódmezővásárhely–Kishomok, Kisköre, Tiszafüred, Biharkeresztes–Ártánd, Derecske stb. Az Alföldön az utóbbi évtizedekben indult meg a települések kutatása is: az első emlékek még csak néhány építményt tartalmazó teleprészletek (Battonya, Szarvas, Tiszafüred, Biharkeresztes–Ártánd, Eperjes), később a Közép-Tisza mentén több helyütt nagyobb felületen vált lehetővé a kutatás (Tiszafüred, Rákóczi falva, Kengyel). Ezáltal ma már nemcsak a települések belső szerkezetét ismerjük jobban, hanem az egyes települések egymáshoz való viszonyát, sűrűségét, s mindezek alapján a természeti feltételekhez való alkalmazkodás módját is vizsgálhatjuk. Mindebben segítségünkre van Magyarország régészeti topográfiájának néhány eddig megjelent kötete is, elsősorban a Körösök vidékére vonatkozó adataival.

A TEMETŐK, A TÁRSADALOM

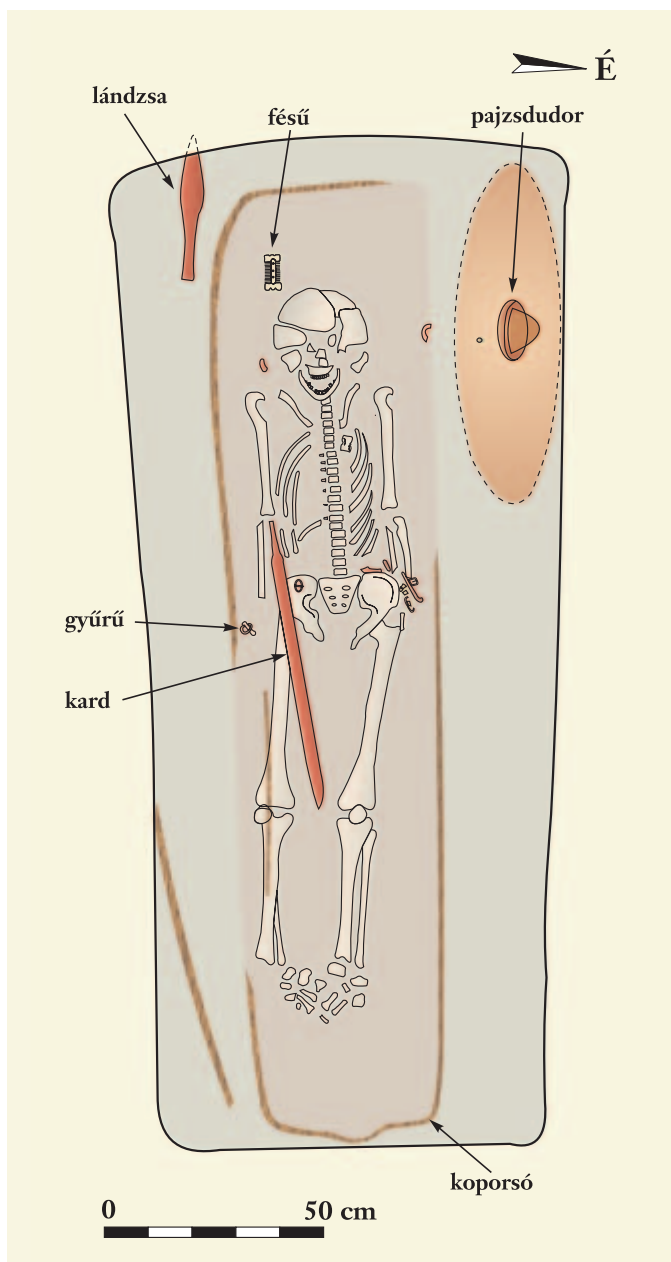
Az alföldi gepida temetők jól kirajzolják a gepida településterület határait és súlypontjait. Megfigyelhető, hogy a

lelőhelyek többnyire a nagyobb folyókat kísérik, a Tisza, a Maros és a Körösök környékén található, s egy-egy fontosabb folyami átkelőhely környékén sűrűsödnek (Szolnok, Szentes, Szeged). A 6. században a gepidák már nem népesítik be a Tisza felső folyásának vidékét, pedig az előző évszázad második felében a leggazdagabb lelőhelyeiket, főleg magányos sírjaikat és kisebb sírcsoportjaikat még itt találjuk. A legutóbbi idők ásatásai néhány ponton bővítették a gepida szállásterület kiterjedéséről alkotott képünket. Ezek szerint a 5. század végén, illetve a következő század elején egyes gepida csoportok még megszállva tartották a Csörsz-árok vonalának a Tiszától nyugatra eső darabját (Mezőkeresztes–Cethalom). **(25. kép)** A vidék fontos szerepét az is mutatja, hogy még a gepida királyság pusztulása utáni időben is temettek el errefelé fegyveres gepida férfit (Egerlövő).

25. Gepida asszony fibulái. Mezőkeresztes–Cethalom

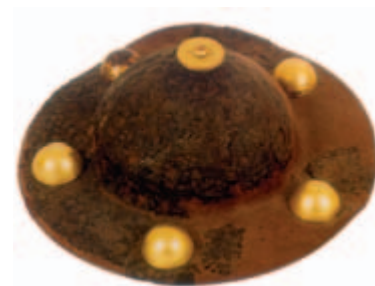
A Közép-Tisza vidéki temetőik a 5. század utolsó harmadában kezdődnek, s mivel ezek legtöbbször a következő évszázad második harmadának a végéig használják, több nemzedék temetkezhetett ide folyamatosan. Ennek megfelelően előfordulnak több száz síros temetők is (Szentes–Berekhát 306, Szolnok–Szandaszőlős 237 ismert sírral). A gepidák körében ugyanazok a társadalmi változások mehettek végbe a 5. század folyamán, mint számos nyugati germán törzs esetében (például frankok, alemannok, bajuvárok, kicsit később a langobardok). Királyságaik kialakultak, stabilizálódtak, a nép betelepítette, „belakta” a rendelkezésére álló területet. Ennek régészeti vetülete, hogy az állandóbb településeik mellett megjelentek az ún. „soros temetők” (*Reihengraberfeld*), melyekben a halottakat keletelve, de a terjedő kereszténység dacára pogány rítussal helyezték a sírba, a nekik kijáró fegyverzettel, ékszerekkel, mindennapi tárgyaikkal, útravaló étellel, itallal ellátva. A sírban fekvő embereknek az életben egykor elfoglalt társadalmi helyzetére a velük adott tárgyakból rendszerint jól tudunk következtetni, de ezt sok esetben lehetetlenné teszi a nagyfokú sírrablás. A gepidák alföldi szállásterületéről királysír mindaddig nem került elő. A temetőkben nyugvó, legelőkelőbb férfiak a nemesi réteg tagjai lehetnek: őket

26. Gepida harcos sírja, Szolnok–Zagyvart

teljes fegyverzettel (kétélű spatha, lándzsa, pajzs) helyezték a sírba, néha díszes sisak, esetleg páncél maradványait találták mellettük. (26., 27. kép)

Az alacsonyabb rangúakat lándzsával, esetleg nyilakkal látták el. A férfiak öltözetéből, fegyverzetéből kevés igazán díszes maradt ránk: a legtöbbjük csat, övveret, szíjvég, kardszíjcsat stb. A nemesasszonyok viseletéhez ennél jóval több ékítmény tartozott: a vésett, állatábrázolással díszített fibulapárok és övcsatok ezüstből készültek, tűzaranyozással. Ezeknek az ékszereknek a gyengébb kivitelű, nagyrészt bronz utánezeteit hordták a szegényebb asszonyok. Az ékszerek egy része arról árulkodik, hogy a gepidák jó kapcsolatot tartottak fenn számos germán törzssel (a nyugati germánok és az itáliai osztrogótok mellett a skandináviai-

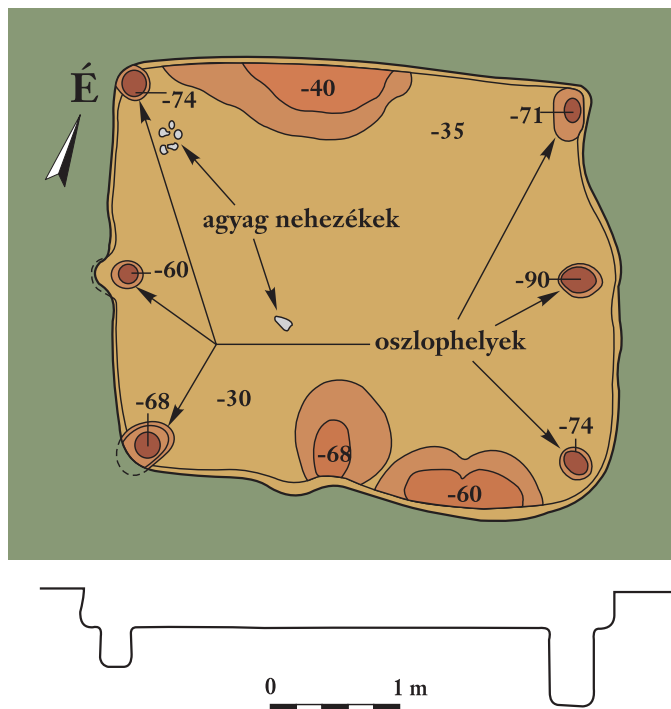

27. Aranyozott gombos vas pajzsdudor. Hódmezővásárhely–Kishomok

akkal is), jelentősebb kereskedelmet pedig a Keletrómai Birodalommal folytattak. Az alföldi gepida temetőkről elmondottakhoz hasonló folyamatok, jelenségek, sőt tárgyak jellemzik az erdélyi gepida temetőket is, bár az ottani „soros temetők” csekélyebb sírszámúak, s az 5–6. század fordulóján kezdődtek. Sirmium környékén az első gepida megszállás (473–504) régészeti emlékanyagát nehéz megkülönböztetni az ottani korábbi, hasonló stílusú osztrogót leletektől. További eredmények remélhetők a sirmiumi kutatásoktól: az utolsó gepida király, Kunimund székhelyén saját monogramjával ellátott pénzt is veretett, s ebben a városban tevékenykedett az ariánus püspök is. Az alföldi temetőkben szintén fellelhetők a keresztény hit emlékei, főleg női sírokban találtak keresztet, ereklyetartókat. Tovább élt azonban a pogány vallás is: erre mutatnak az ékszerek vadkan- és ragadozómadár-ábrázolásai, a különböző csont- és más anyagú amulettek, közöttük a csontbuzogányok (az ún. Donar-csüngők) használata: ezek sűrűn előfordultak a nők és a kisgyermekek temetkezéseiben egyaránt.

A TELEPEK

Az utóbbi évtizedekben az alföldi gepida szállásterület egymástól távol eső vidékein kerültek elő településre utaló nyomok (például Battonya és Egerlövő). A telepek rendszerint folyóágak, kisebb vízfolyások mentén, zömmel az ún. magaspartokon található. Terepbejáráson megfigyelhető, hogy az apróbb telepek mint a „gyöngy-sor” szemei követték az egykori víz vonalát, nemegyszer ki is rajzolva a mára már kiszáradt medret (például a Körösök egykori meanderei mentén). Ezek a település-magok ásatásokon egy-egy lakóépületből, melléképületből, műhelyből, veremből álló kisebb gazdaságoknak bizonyulnak. Az egymás közelében épült, kisebb majorságok teljes egyidejűsége nem minden esetben bizonyítható, de a gepida településszerkezet szórt jellege így is nyilvánvaló. Korábban feltételezték, hogy a nagy sírszámú temetők nagyobb falvakhoz tartoztak, de ilyenek nyomára eddig senki sem bukkant. Felszíni építmény maradványát eddig csak az erdélyi gepida településterületről ismerjük. Az Alföldön feltárt épületek alapját földbe mélyítették, alapterületük 4–18 négyzetméter, elvétve 25–35 négyzetméteres is előfordult köztük. Tetőszerkezetüket cölöpök tartották, a házak fala agyaggal tapasztott sövényfona-

28. Gepida ház alaprajza szolnok–zagyvartparti településről

dékből készült; többségükben csak ideiglenes tüzelés nyomaira bukkantak. (28. kép)

Néhányuk háziipari tevékenység nyomait őrzi, mások tárolóépítmények lehettek. A tárolóvermek a gabonatermesztés bizonyítékai ugyanúgy, mint a sok hombáredénytörredék. Az eperjesi gepida településen fellelt növénymaradványok között kölest, vetési búzát és hatsoros árpát sikerült meghatározni. Találtak sarlókat és egyéb munkaeszközöket, például kézzel hajtott, kétrészes malmot

29. Gepida edények: a) Törökszentmiklós; b) Tiszafüred

(Szolnok–Zagyvart), s kibontottak szabadtéri sütőkemencéket is. A szemétdödrökből bőven kerültek elő mind házi-, mind vadászott állatok csontjai (például Eperjesen szarvasmarha, ló, juh, sertés; 1976–1977), s a kiterjedt vizek szomszédságában nem meglepő a halcsontok előfordulása sem. A házak omladékában tucatszám található kúpos alakú, agyagból készült szövőszék-nehezékek, nyilván minden tanyán használták a függőleges szövőszéket. Néhány veremházban csontfeldolgozás nyomaira bukkantak: szarvasagancsból készült a minden gepida férfi, nő és gyerek által egyaránt használt, mindkét oldalán fogazott, téglalap alakú sűrűfésű. Ugyanezekben a műhelyekben csontkanalakat, csontkorcsolyát, csontból készült apró amuletteket is faragtak. A fazekasműhelyek rostéllal tüzelőterre és égetőterre osztott szerkezetű kemencéiben sokféle edényt égettek, többek között a legszebb gepida fazekas-termékeket, a pecsétlővel díszített bögrét és tálalt is. (29. kép) A salakmaradványok a telepeken kovácsműhelyekre utalnak. Itt készülhettek a mindennapok számára szükséges eszközök, kések, árac, sarlók. A több hozzáértést kívánó darabok (például a harcosok kétélű kardjai) nagyobb, központi műhelyek termékei, sok esetben pedig importárúk lehettek.

A LANGOBARDOK

Müller Róbert

TÖRTÉNET

A langobardok történetének alapjául sokáig a 7. században lejegyzett eredethagyományuk és Paulus Diaconus 8. század végi munkája szolgált, amely épp pannoniai tartózkodásuk időszakáról több torzítást tartalmaz. Az utóbbi évti-

30. Féldrágakővel díszített madáralakú és S-fibulák. Vörs

zedek történeti és régészeti kutatásai, Magyarországon elsősorban *Bóna István* munkássága nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a 6. század első két harmadának története minden korábbinál pontosabban rekonstruálhatóvá váljon. A langobardok őshazája az Elba alsó folyása mentén volt. Írott forrás először Kr. u. 5-ben említi őket, különösen vad germán népként, amikor Tiberius győzedelmeskedett felettük. 166/167 telén egy seregük nagy utat megtéve Arrabona és Brigetio között, átkelve a Dunán, Pannoniára támadt, de súlyos vereséget szenvedett.

Ezután 489-ig, amikor a Duna alsó-ausztriai szakaszán jelentek meg, nem szerepeltek az írásos forrásokban, déli vándorlásuk állomásai a régészeti leletek alapján követhető. 505/507-ben a Duna jobb partján is megvetették a lábukat, majd 508/510-ben a herulok legyőzése után nagyjából a Balaton vonaláig a Dunántúl északi felét is meghódították. A bizánci-keleti gót háború kitörésekor szövetséget kötöttek I. Justinianus császárral, és 535/536 körül megszállták a Dél-Dunántúlt is. Nagy tekintélyű királyuk, Wacho (kb. 510–540) halála után Audoin király felmondta a gepidákkal fennálló szövetséget, és az 547-es támadás során elfoglalta Délnyugat-Pannoniát, kiterjesztve a langobardok fennhatóságát egészen Isztriáig. Audoint Alboin követte a trónon, aki folytatta a háborúsodást a gepidák ellen. 566-ban azonban a bizánciak a gepidák oldalára álltak, és súlyos vereséget mértek a langobard seregre. Ezt követően Alboin Baján kagánnal lépett szövetségre, és 567 tavaszán az avarok segítségével megsemmisítették a gepida királyságot, amelynek területét megszállták az avarok. Csak ezután derült ki a langobardok számára, hogy az avarok sokkal veszélyesebb szomszédok, mint a gepidák voltak. Ezért a szövetséget megújították, majd telepeiket felégetve, temetőiket ki-

fosztva 568 húsvét hétfőjén elhagyták Pannoniát, és májusban megkezdték Észak-Itália meghódítását. A langobardok Itáliában önálló királyságot hoztak létre, amelyet a frankok 774-ben foglaltak el. Pannoniai gyökerű, késő antik és később mediterrán elemekkel ötvöződött művészetük nagy hatást gyakorolt az egyetemes kora középkori művészetre. Nyelvük és jogalkotásuk emlékei a langobárd királyság megszűnte után is éreztették hatásvukat az itáliai művelődésben. (30. kép)

KUTATÁSTÖRTÉNET

A langobardokhoz köthető, legkorábbi régészeti leletek 1885-ben láttak napvilágot, amikor *Sóter Ágost* egy 67 síros temetőrészletet tárt fel Bezenyén. A leleteket évtizedekig későbbre keltezték a szakirodalomban, mert az írott forrásokat félreértelmezve, a langobardokat egy állandóan vándorló, tartósan sehol sem megtelepedő népességnek vélték. További zavart okozott, hogy 1935-ben Várpalotán egy lelőhelyen kerültek elő gazdag langobard és 6. század végi korai avar temetkezések, amelyek az avar uralom alatt továbbélő langobardok elhibázott elméletének felállításához vezettek (*Joachim Werner*). *Bóna István* 1956-ban összegezte az addig megismert leleteket, és bebizonyította, hogy 510 és 568 között a langobardok fokozatosan egész Pannoniát megszállták, legkésőbbi pannoniái emlékeik pedig műhelytestvérei a legkorábbi észak-itáliai leleteknek. Eredményeit az 1958 és 1978 között feltárt, mintegy 400 újabb langobard temetkezésből előkerült leletek is alátámasztották.

A feltárt sírok mintegy háromnegyede *Bóna István* rendszeres kutatásainak eredménye (Rácalmás, 1957–58, Hegykő, 1959–61, Szentendre, 1961–63, Kajdacs, 1965–73, Ta-

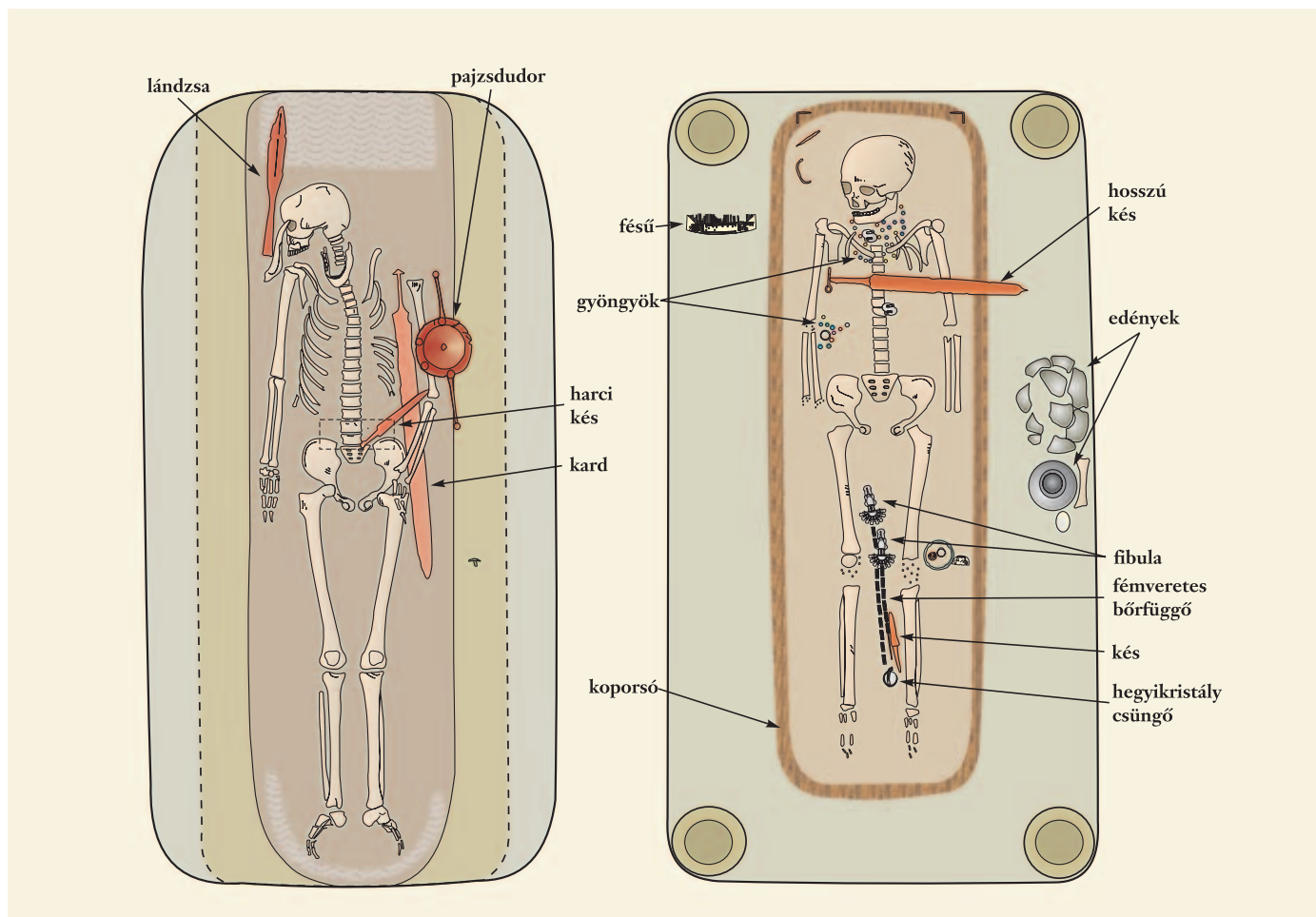
mási, 1969–71), kisebb temetőket, illetve temetőrészleteket tártak fel *Sági Károly* (Vörs, 1959–61), *Kiss Attila* (Mohács, 1960), *Tomka Péter* (Fertőszentmiklós, 1971; Gyirmót, 1995; és *Vaday Andrea* (Ménfőcsanak, 1995). A Kárpát-medencei langobárd történelem és régészet eredményeit *Bóna István* 1974-ben kismonográfiában, 1993-ban enciklopédia-szócikkek formájában foglalta össze.

A TEMETŐK, A TÁRSADALOM

A langobardok régészeti emlékeit tehát elsősorban temetkezéseikből ismerjük. Az Alsó-Elba vidékén még kizárólag elhamvasztva, urnában temették el halottaikat, majd az 5. század második felében – a többi germán néphez hasonlóan – viszonylag gyorsan áttértek a korhasztásos temetkezésre. Meglepő, hogy a csak 536 táján megnyitott kajdaci temetőben, amelynek területén soha sem folyt intenzív talajművelés, tíz, sekély mélységű urnásír is előkerült. Elképzelhető, hogy az ősi temetkezési szokás más közösségekben is tovább élt, csak a későbbi századok során ezek a hamvasztásos sírok megsemmisültek. Csontvázasan eltemetett halottaik részére hatalmas sírokat ástak. Felületük

3-6 négyzetméter, mélységük általában 3 méter körüli, de az előkelőké eléri az 5 métert is, tehát gyakran mintegy 20 köbméter földet kellett kiásniuk. A halottat kettéhasított fatörzsből kivájt koporsóba temették. Több alkalommal sikerült megfigyelni a lekerekített végű, kör keresztmetszetű koporsók nyomait. Nemcsak a leírások, de az ásatási leletek szerint is magas termetűek voltak, egyes férfiak érték a 190 cm-t, és a nők magassága is általában 165-170 centiméter volt. Az ábrázolásokon a férfiak közepén elválasztott, a fül vonalában egyenesre vágott frizurával, és elnevezésüknek megfelelően szakállal (*langobard = hosszú szakállú*) láthatók. A férfiak combközépig érő, hosszú ujjú ingzubbonyát bronz- vagy vascsattal ellátott deréköv fogta össze. A négyszögletes ezüst- vagy vasveretekkel díszített öv Pannoniában ritka. Az övre erősítették hátul a tarsolyt, amelyben leggyakrabban kést, fenőkövet, szőrscsipeszt, ollót, árat vagy tűszerszámot hordtak. A szűk, lábhoz simuló nadrágot a boka felett védőtekerics tartotta össze. Csak elvétve fordul elő a fémcattal záródó saruszíj. A hosszú, kétélű kardot fából készült hüvelyébe dugva a harcosok mellé, a nagy, vasfogantyúval és -dudorral ellátott fapajzsot a koporsóra helyezték, a hosszú nyelű lándzsát pedig a sír egyik végébe dőfték. (31. kép)

31. Langobard sírok: fegyveres férfi (Kajdacs) és gazdag nő (Szentendre)

A nők nem viseltek sem fülbevalót, sem karperecet vagy gyűrűt. Ezek viselete csak Délnyugat-Pannoniában – a mai Szlovénia területén – a meghódított, helyi romanizált népesség hatására jelent meg körükben. A frizurájukat vagy a fejkendőt hajtűvel rögzítették, nyakukat általában egyszerűbb gyöngyökből fűzött nyaklánc ékesítette. Kiemelkedő a Keszthely–Fenéki út mellett feltárt, gazdag germán nő

32. Fibulák a fertőszentmiklósi temetőből

sírja, aki ékkőberakásos díszű aranycsüngőkből, aranylemez éremlenyomatokból és filigrán díszű aranygyöngyökből összeállított nyakéket viselt. Az egykorú rablásnak áldozatul esett sírból előkerültek még többek között az ékszeres ládikát borító csontlemezek és egy díszes csonttégely. Ruházatuk egyszerű volt, az elől záródó vászonblúzt egy vagy két korong-, madár- vagy S-alakú brossal fogták össze, és a bokáig érő szoknyába tűrték. Ők is csattal ellátott övet viseltek, az ehhez erősített tarsolyból orsógombok, kisméretű kés vagy olló, varrótű, néhány esetben szűrőkanál került elő. Langobard sajátosság – feltehetően a férjezett, szabad asszonyok sírjaira jellemző – az övről lecsüngő, a gazdagabb nők esetében poncolt bronz- vagy ezüst lemezekkel is díszített, vászon- vagy bőr szalag. Erre tűzték fel egymás alá az általában hét gombbal ellátott, gazdagon díszített, két nagy fibulát, a végére pedig féldrágakőből, hegyikristályból vagy üvegből készült korongot vagy gömböt erősítettek. A magas színvonalú langobard ötvöstevékenységre vésett, niellos, ékkőberakásos aranyozott ezüstfibulák, rekesz- és filigrándíszes aranyékszerek utalnak. (32. kép)

A temetkezési szokások az ősi germán hitvilág egyes elemeinek fennmaradására utalnak (Odin és Donar istenek tisztelete, ételmelléklet), pedig a királyi nemzetség katolikus volt, a bizánciakkal való szakítást követően pedig az arinizmus hódított körükben. A legtöbb keresztény vonás az ún. Hegykő-csoport temetőiben figyelhető meg, amely egy, a Fertő-tótól nyugatra és délre, illetve a Lajta alsó folyása mentén, zárt tömbben élt langobard kori germán népesség régészeti emlékeinek elkülönítésére szolgál. A csoport temetőinek keltezése a langobard eredetű tárgyak alapján egyértelmű, és a temetők felhagyása bizonyítja, hogy használóik a langobardokkal együtt hagyták el Pannoniát. A sírokban megfigyelhető temetkezési rítus és viseleti szokások több vonatkozásban is eltérnek a langobard temetőktől. A férfiak fegyverzetében éppúgy, mint a nők ékszerei közt, gyakoriak a Duna-völgyi alamann–frank készítmények. A női sírokban előfordul a fülbevaló, a karperec és a gyűrű is. Az övhöz erősített szalag rövidebb, erre utal, hogy a nagy fibulák a deréktájon kerültek elő, és néha még egy ezüst díszkulcsot is felerősítettek a fibulaszalagra.

Egyes nézetek szerint a csoport alapnépességét áttelepített rugiak vagy a legyőzött herulok alkothatták.

A langobardok társadalmi rétegződésére 7. századi törvénykönyvekből és a temetkezési mellékletekből következtethetünk. A vándorlások során a társadalom alapvető egysége a *fara*, a harci és a családi szerveződés volt. A törzsi szervezet Pannoniában bomlásnak indult, és meghatározó szerepe lett a szabad fegyveres férfiak közösségének, akiknek asszonyai is szabadok voltak. A valóságos hatalom azonban mindinkább a fegyveres kísérettel rendelkező király kezében volt, de fegyvereseik voltak a hercegeknek és a nagyobb „*farak*” vezetőinek is. A nemesség udvarházakban élt, és kis sírkertekbe (Gyöng, Kápolnásnyék, Mohács), míg a köznép nagyobb temetőkre temetkezett. A szolgáltatásokkal tartozó félszabadok és szolgák részben a germánok, részben pedig az egykori Pannonia romanizált maradványlakosságából kerültek ki.

A TELEPEK, AZ ÉLETMÓD

A céltudatos kutatás ellenére eddig még nálunk sem sikerült langobard települést, illetve lakóházat találni. Feltehetően nem vették át a közép-európai, félig földbe mélyített lakóházak építésének szokását, és továbbra is a föld felszínén emeltek cölöpszerkezetű lakóépületeket, amint erre az előkelők sírjaiban megfigyelhető „halotti házak” is utalnak. Előszeretettel szállták meg a késő antik népesség által már elhagyott erődöket, őrtornyokat, villaépületeket, de építményeik innen sem ismertek, csak jellegzetes kerámiájuk; egy-egy ékszer jelzi egykori jelenlétüket. Életmódjukról sokat elárulnak temetkezéseik.

33. Agancsból faragott csonttégely. Keszthely–Fenéki út

Elsősorban nagyállattartók voltak, sírjaikban gyakori lelet a szarvasmarha-, a juh- vagy a kecskecsont, a harcosok közelében gyakran eltemették azok lovaikat is. Földműveléssel csak kiegészítésként foglalkoztak. Jellemző, hogy a tamási temetőben talált szárnyas csontok és tojások egyharmada vadkacsa vagy vadliba volt. (33. kép)

A pannoniái tartózkodás idején jelentősen átalakult a langobard kerámiaművészség. Őshazájukban durva soványítású, szemcsés anyagú agyagból, kézzel formált, gyengén kiégetett kerámiát készítettek. A korongolás technikájával a Duna elérsekor ismerkedtek meg, és Pannoniában többféle, késő antik edényformát is átvett-

tek. Ezzel párhuzamosan a függőleges vagy ferde kanne-lúrakkal vagy árral benyomkodott díszítésű kerámia aránya fokozatosan csökkent. Pannoniában alakult ki az a többnyire körte alakú, jó minőségű, korongolt kerámia, amelyet különböző formájú minták mértanilag megkomponált bepecsételéssel díszítettek. A hasonló edények észak-itáliai megjelenése a honfoglaló langobárdok legkorábbi leletanyagához tartozik.

A KORAI ÉS A KÖZÉP AVAR KOR

(568–7/8. század fordulója)

Vida Tivadar

TÖRTÉNET

568-ban az avarok ázsiai eredetű népe telepedett le a Kárpát-medencében. E sztyepei nomád népesség nem volt egységes, az újabb régészeti kutatások alátámasztották a belső- és a közép-ázsiai eredetükről korábban az írásos források elemzése során kialakított nézeteket. Kínai és perzsa források alapján az avarok belső-ázsiai csoportja feltehetően a türkök által 552-ben a Góbi sivatag vidékén legyőzött zsuán-zsuán nép uralta területről menekült nyugatra, és hozzájuk Közép-Ázsiában csatlakoztak a heftalita-hunok. A bizánci forrásokban *uarchonitai* (a uar + hun nevek a mai magyar Várkony helynévben maradtak fenn) néven megjelenő, új nép követői 558-ban már Konstantinápolyban tárgyaltak, és Justinianus császár buzdítására meghódították a dél-oroszországi nomád és félnomád törzseket (a szabírokat, a kutrigurokat és az utrigurokat), leigázták az antokat és rátámadtak a frankokra. A Kárpát-medencében 568-ban letelepedő avarokhoz kelet-európai sztyepei néptörzsek is csatlakoztak, és Baján kagán vezetésével először egyesítették egy államban a Dunántúlt, az Alföldet és Erdélyt. (34. kép)

Az avarok 568–626 között folyamatosan támadták a bizánci birodalom területét, elpusztították az al-dunai határerődöket, városokat dúltak fel (Sirmium, Singidunum), és a Balkánról foglyok ezreit hurcolták hazájukba. Bizánc évi több tízezer, folyton növekvő mennyiségű solidussal vásárolta meg a békét, amelynek összege 626-ban elérte a 200 000 aransolidust. Az avarok indította támadások után szlávok tömegei telepedtek le a Balkánon.

Az avarok legnagyobb hadjáratukat 626-ban Konstantinápoly ellen indították. Az ostromban részt vettek a gyalogos gepidák, a szlávok, valamint a bolgárok és az akciót szövetségként támogatta a Boszporusznál állomásozó perzsa hadsereg is. Az ostrom vereséggel végződött, s Konstantinápoly megszabadulását a keleti egyház ma is megünnepli. A vereség az avarok külső és belső meggyengülését jelezte, amit a környező népek azonnal kihasználtak. Egy frank kereskedő, Samo 626 táján az avarok északnyugati szomszédságában önálló hatalmi alakulatot szervezett. A 630-as években fellázdak kelet-európai alattvalóik is, a Kubán-vidéki bolgárok, és Kuvrat vezetésével Bizánc védelme alatt álló kaganátust hoztak létre. Hasonló módon vívták ki függetlenségüket a karintiai és a dalmáciai szlávok is.

670–680-ban kazárok elől menekülő néptörzsek (onogurok) telepedtek be a Kárpát-medencébe, de régészeti nyomaik nem egyértelműek. Az új tárgytipusok (például szablya) és rítus megjelenése korjelenség, illetve belső fejlődés következménye is lehetett. Tény azonban, hogy a Bécsi-medence és Dél-Szlovákia megszállásával kibővült az avar településterület, egyes helyeken új temetőket nyitottak, új hatalmi központok jöttek létre, s ez jelentős hatalmi harcokra utal. Az átszerveződött avar vezetőréteget kezdetben a régi külpolitikai aktivitás jellemezte. 678-ban a kagán követi jártak IV. Konstantin bizánci császárnál, 680 táján elfoglalták Lauriacumot (Lorch – Ausztria), és ezzel a kaganátus határa az Enns folyó lett, amit a 692-ben kötött békében a frankok is elismertek. Az írásos forrásokban fennmaradt, nyelvi szórványok személy- és méltóságnevei alapján az avarok török, a vezetőréteg részben mongol nyelvet beszélhetett. Embertani képük összetett: a vezetőrétegben erősebbek a mongolid elemek, a köznép europid vonásai mögött nemcsak a kelet-európai nomádok, hanem a germánokra és a helyi romanizáltakra utaló jegyek is megtalálhatók.

670–680-ban kazárok elől menekülő néptörzsek (onogurok) telepedtek be a Kárpát-medencébe, de régészeti nyomaik nem egyértelműek. Az új tárgytipusok (például szablya) és rítus megjelenése korjelenség, illetve belső fejlődés következménye is lehetett. Tény azonban, hogy a Bécsi-medence és Dél-Szlovákia megszállásával kibővült az avar településterület, egyes helyeken új temetőket nyitottak, új hatalmi központok jöttek létre, s ez jelentős hatalmi harcokra utal. Az átszerveződött avar vezetőréteget kezdetben a régi külpolitikai aktivitás jellemezte. 678-ban a kagán követi jártak IV. Konstantin bizánci császárnál, 680 táján elfoglalták Lauriacumot (Lorch – Ausztria), és ezzel a kaganátus határa az Enns folyó lett, amit a 692-ben kötött békében a frankok is elismertek. Az írásos forrásokban fennmaradt, nyelvi szórványok személy- és méltóságnevei alapján az avarok török, a vezetőréteg részben mongol nyelvet beszélhetett. Embertani képük összetett: a vezetőrétegben erősebbek a mongolid elemek, a köznép europid vonásai mögött nemcsak a kelet-európai nomádok, hanem a germánokra és a helyi romanizáltakra utaló jegyek is megtalálhatók.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Az avar kor régészete a 18–19. századi főúri, királyi gyűjtőtevékenységből nőtt ki (a nagyszentmiklósi kincs, 1799. Jankovich-aranyak, 1820-as évek), s csak a 19. század első harmadától kezdve kerültek a jelentősebb leletek a Nem-

34. Avarkori lándzsák a budakalászi temetőből

kók alapján rekonstruálta a keleti ízlésű avar férfi és női viseletet (1955), és úttörő kutatásokat folytatott az avar kori hitvilág, a sámánisztikus és az ókeresztény hagyományok felkutatásában. (35. kép)

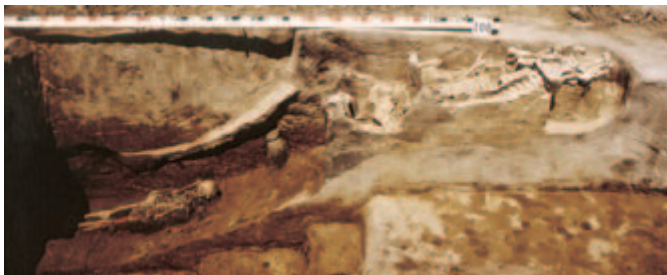
1963-ban *Kovrig Ilona* a 704 síros alattányi temetőt elemezve meghatározta a temető három nagy időrendi csoportját, és ezzel lerakta egy alapjaiban máig érvényes kronológiai modell alapjait. *Bóna István* 1970-ben a régészeti és az írásos források egybevetésével történetileg is megalapozta a „kora, a közép és a késő avar kor” felosztást. Sokáig az avar kori anyagi kultúra fejlődésében bekövetkező markáns változásokat új népek beköltözésével magyarázták (568: I., 670/680: II., 700/720: III. bevándorlási hullám). A 670/680-as bevándorlás elméletéhez kötötte *László Gyula* a magyarul beszélő népesség legkorábbi megjelenését a Kárpát-medencében (*kettős bonfoglalás*), de hipotézise a hézagös írásos és a nem meggyőző régészeti források alapján a mai tudásunk szerint hitelt érdemlően régészetileg nem bizonyítható. Az elmúlt évtizedekben a hazai kutatás jelentős eredményeket ért el a keleti sztyepei (*Bóna István, Tomka Péter*), a nyugati Meroving (*Kiss Attila, Vida Tivadar*), a bizánci, az itáliai kapcsolatok (*Garam Éva, Bálint Csanád*), a Kárpát-medencei szlávok (*Szőke Béla Miklós*), valamint a Keszthely-kultúra (*Müller Róbert*) kutatása terü-

35. Avar kori női sír részlete gazdag leletekkel. Zamárdi–Réti földek

36. Ezüst- és vörösréz-berakásokkal díszített, vadászcímeres, kora bizánci sárgaréz korsó. Budakalász

zeti Múzeumba. Az avar kori leletanyag meghatározását az 1858-ban ismertté vált kunágotai és az 1871-ben kiásott ozorai és szentendrei temetkezések segítették elő, mert azokban korabeli bizánci császárok 565–670 közé keltezhető aranypénzeit találták. Ezek alapján 1874-ben *Pulszky Ferenc* ismerte fel először helyesen, hogy a leletek az avar korból származnak. Ezt követően az ország egész területén százsámra tárták fel az avar kori sírokat (*Lipp Vilmos, Márton Lajos, Wosinsky Mór, Sótér Ágost*). 1905-ben *Hampel József* nagy művében a késő avar leleteket hun korinak tartotta, tévedését a későbbi kutatásnak kellett helyesbítenie (*Nagy Géza, Alföldi András, Paul Reinecke*). Az 1920-as évektől *Fettich Nándor* a leletanyag Kárpát-medencén túl mutató összefüggéseit kutatta, felismerve nemcsak a nyugat-európai Meroving és itáliai, hanem a déloroszországi, ún. Martinovka-kultúra felé mutató kapcsolatokat is (1952). *Csallány Dezső*nek jelentős szerepe volt az avar kori időrend pontosításában (1939), s először foglalkozott a nomád jellegű kerámia keleti párhuzamaival (1943) és a leletek bizánci kapcsolataival (1956). 1945 után megélenkült a peremterületek avarságának a kutatása is (*Anton Točík, Darina Bialeková, Zlata Čilinská, Kurt Horedt, Nagy Sándor*). *László Gyula* néprajzi, történeti szemlélete, temetőelemzésekre kidolgozott (ma már meghaladott) módszere elsősorban a társadalomszerkezet megismerését segítette elő, miközben nagy művészi képzelőerővel, közép-ázsiai fres-

37. Fülkesíros temetkezés. A kiásott aknába állatokat temettek, sarkában kőlap fedte a ferdén lefele mélyített, temetkezésre szolgáló fülkét. Szegvár–Oromdülő

letén. *Tomka Péter* a temetkezési szokások vizsgálata során a kora és a közép avar kor közötti folyamatosság mellett foglalt állást. A közelmúltban fogalmazódott meg az avar kori kultúrának mint egyfajta bizánci peremkultúrának az értelmezése (*Bálint Csanád, Falko Daim*). Az újabb temetőfeldolgozások az avar kor belső kronológiájának pontosításához vezettek (*Falko Daim, Garam Éva*), és elkészült a korai időszak edénművességének összefoglaló értékelése is (*Vida Tivadar*). Az elmúlt évtizedek nagy temetőásatásai (Budakalász, Gyenesdiás, Kölked, Szarvas, Szegvár, Táp, Zalakomár, Zamárdi) és az örvendetesen megszorodott telepásatások (Dunaujváros, Kölked, Szekszárd) az avarok társadalmának, életmódjának és gazdálkodásának alaposabb megismerését segítik elő. (36. kép)

A TEMETKEZÉSEK ÉS A TÁRSADALOM

Napjainkra a feltárt avar kori sírok száma megközelíti a 60 000-et, és ezeknek mintegy harmada tehető a korai és a közép avar korra. A kutatás arra törekszik, hogy a gazdag és változatos kora avar kori régészeti hagyatékból elkülönítse a belső- és a közép-ázsiai, illetve a kelet-európai sztyepei bevándorlókat, a helyi késő antik és bizánci lakosságot, valamint a germánok és a szlávok leletanyagát. E sokféleség a rendkívül változatos temetkezési szokásokban is felismerhető. A honfoglaló avarok halotti máglyán megégett lándzsáikat és lószerszámaikat kis mélységű gödörbe rejtették. E halotti áldozatok az avarság belső-ázsiai eredetű csoportjától származhatnak, mert a szokást türk terü-

letekről ismerjük. A nomád előkelők, a katonai vezetők mellé gyakran lovukat is eltemették, velük azonos vagy külön sírgödörbe. Ritkábban az is előfordult, hogy a lovat megnyúzva a bőrben hagyott fejvel és lábcsontokkal mellékeltek (Zalakomár), de ebben az esetben is sírba tették a lószerszámot (zablát, kengyelt, szíjazatot, hevedercsatot) és a fegyvereket (íjat, lándzsát, harci fokost).

Az avarsághoz csatlakozott, könnyűívo harcmódorú, kelet-európai nomádok egyik, a Tisza vidékén letelepült csoportjára jellemző volt a fülkesíros temetkezés, amelynek előzményei a Kaukázus előterében élt népeknél figyelhető meg (Szegvár, Öcsöd). (37. kép) A Dunántúlon több esetben sikerült megfigyelni hamvasztásos temetkezéseket, melyek a 7. században betelepült szlávok hagyatékának tarthatók (Vác, Kehida, Zalakomár). A halottak mellé másvilági útravalóként húst vagy edényben folyékony ételt tettek. A halott mellé eltemették a szellemi kultúrára, a hitvilágra utaló amuletteket (kapszulák, ólom- és csontcsüngők) vagy az ókeresztény emlékeket (keresztek, bulák) is. Az avarok sztyepei eredetű sámánhitének bizonyítéka egy homokrévi (Mokrin) csonttárgyra karcolt életfabrázolás.

38. Méltóságjelző díszöv a kunbábonyi kagáni sírból

39. Hurkosfülű kengyelek és hevedercsatok. Kehida

A társadalom szerkezetére a különféle temetkezéstípusokból is következtethetünk. A kora avar kori társadalom csúcsán az egyeduralkodó kagán állt, aki családtagjaival együtt az erősen központosított hatalmi szervezetet irányította. A kagánokat és más előkelőket titokban, magánosan temették el, legfeljebb egy-két családtagjuk társaságában. 1971-ben Kunbányában egy homokbányában került elő a Kárpát-medence leggazdagabb avar kori temetkezése. A méltóság- és rangjelző tárgyaival együtt eltemetett, fejedelmi rangú személy aranyozott ezüstlemezekkel borított kereveten nyugodott, halotti takaróját aranylemezek borították. Díszövet üveg- és almandinbetétes aranyveretek ékesítették, és bizánci csat kapcsolta össze. **(38. kép)**

Fegyverövet, tegezét, íját és keleti típusú kardját ugyancsak aranyveretek borították. Méltóságjelvényei közé tartozott arany ivókürtje és aranylemez borítású, madárfejes korbácsa. Övén tarsolyt, tört és aranyveretes fa ivócsészét viselt. Másvilági útravalót a sírba egy fél kg súlyú aranykorsóban (l. a fejezet címlapján) és egy 20 literes bizánci amforában helyeztek el. A 60-65 éves korában elhunyt férfi antropológiailag a bajkái típusú mongolidok közé tartozott, talán az avar uralkodóház tagjaként Baján kagán egyik leszármazottja volt. Magas rangú, a kagáni családhoz tartozó személyek temetkezései alapján feltételezhető, hogy a kora avar hatalmi központ a Duna-Tisza között helyezkedett el (Bócsa, Kecel). Más avar kori előkelők, katonai vezetők a szállásterületük központjában kis, családi sírkertekbe temetkeztek (Szentendre, Csóka, Szegvár). A fegyveres köznép falvakban élt, nyugat-keleti tájolású, több száz síros soros temetőikben központi helyen található meg a politikai hatalmat birtokló, fegyverekkel és

40. Ezüsttel tausírozott összecsucskható vasszék a zamárdi temetőből

díszes övekkel eltemetett avar harcosok lovassírjai, amelyet körülvesznek a családtagok és a szolgák temetkezései. A temetők szerkezete az avar kor elején a nagycsaládi-nemzetiségi szervezet meglétére utal. A Dunántúl keleti felén Zamárdiban és Budakalászon több ezer síros temetők szokatlanul nagy településre utalnak. E hirtelen népességnövekedés hátterében az avarok által előidézett népmozgások és áttelepítések sejthetők.

A avar hadsereg derékhadát kopjás, páncélos nehézlovasság alkotta, melyet könnyű fegyverzetű lovasnomádok és gyalogos szláv, gepida segédcsapatok egészítették ki. Az avarságnak köszönhető a lovaglást jelentősen megkönnyítő, az Európában korábban ismeretlen vaskengyel meghonosítása. **(39. kép)**

Az avar harcos visszacsapó íja a sírokban a csont merevítőlemezekről ismerhető fel, a tegezben őrzött nyílcsúcsok igen nagy méretűek, az eurázsiai sztyeppén elterjedt típusokkal egyeznek meg. A gyalogos harcosok sírjaiban meroving típusú kardokat, lándzsákat és vas pajzsduddorral ellátott fapajzsot találunk.

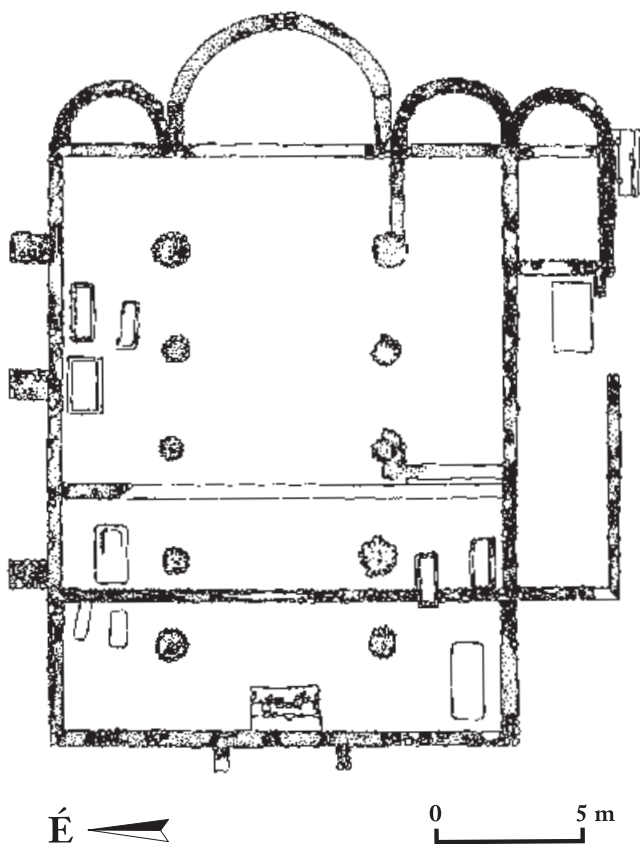

41. A győzedelmes Krisztust ábrázoló korongfibula. Keszthely-Fenékpuszta

A bizánci aranyadónak, ajándékoknak és a hadi zsákmánynak köszönhetően a korai avar temetkezések rendkívül gazdagok voltak arany- és ezüsttárgyakban, ezért nem véletlen, hogy többségüket röviddel a temetés után alaposan kifosztották. A bizánci importtárgyak közül amforák, pénzek, összecsucskható székek, selymek, mérlegek és súlyok, fülbevalók, keresztetek, övdíszek maradtak ránk. **(40. kép)**

Az utóbbi évtizedek kelet-dunántúli ásatásai (Budakalász, Kölked, Környe, Szekszárd, Zamárdi) nagy számban hoztak felszínre olyan leleteket, amelyek a forma, a díszítés (fogazott állatstílus, bepecsételés), a technika (niello, tausírozás, poncolás) és a viselet (övfűgők, lábbeliveretek, fegyverövek) tekintetében meroving kori germán csoportok (gepidák) jelenlétére utalnak. Aranyban gazdag sírjaik az avar uralom alatt élő, magasabb társadalmi helyzetű, germán vezetőréteg meglétét is bizonyítják.

A korszak elején a gazdag itáliai és balkáni kapcsolatot mutató leletanyag alapján – feltehetően Keszthely környékén – késő antik kultúrájú népesség élt (ókeresztény jelképekkel díszített korongfibulák, dísztűk, kosaras és félhold alakú fülbevalók). **(41. kép)** Központjuk a fenékpuszta

42. Háromhajós templom a keszthely–fenékpusztai késő római erőd falai között, Kr. u. 6–7. sz.

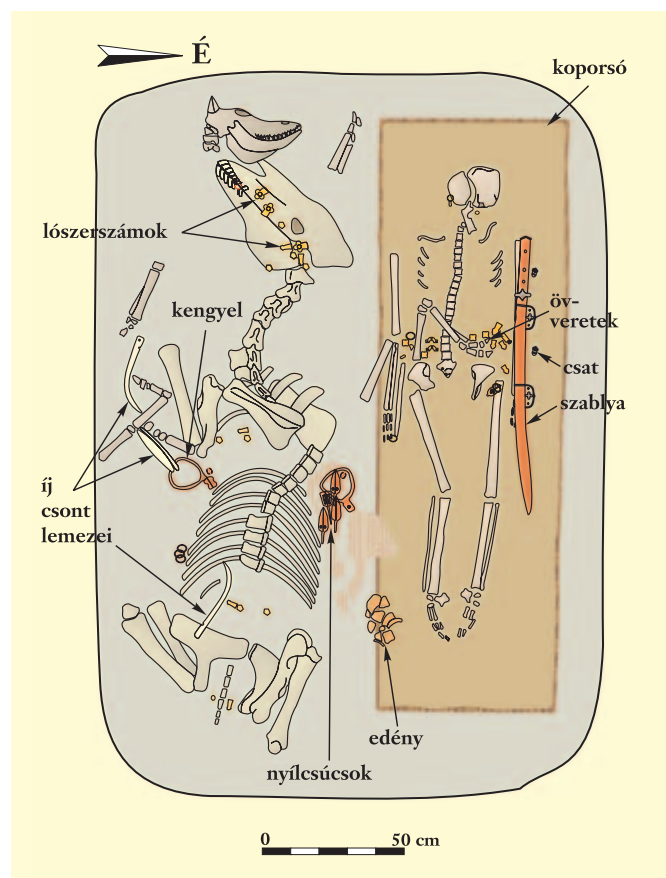
ai késő római erődben volt, ahol egy temetkezésre is használt háromhajós templomot építettek. Valószínűleg az itt élt népesség leszármazottai azon keresztények közé tartoztak, akik a források szerint megérték Nagy Károly hadjáratainak időszakát. (42. kép)

A KÖZÉP AVAR KOR

A sokszínű kora avar és a késő avar kultúra közötti átmeneti időszakot hívjuk közép avar kornak. E korszak időhatárai a kutatásban ma még heves vita tárgyát képezik, de egyre elfogadottabb a 7. század közepe és a 8. század eleje közé történő keltezés. Azért beszélhetünk új régészeti korszakról, mert ekkorra a sztyeppe, a késő antik, a bizánci és a Meroving jegyeket magukon viselő, kora avar hagyományok egy egységes, új műveltséggé olvadtak össze, melyet újabb külső hatások színezték. Az egyes ékszertípusok (gömbcsüngős fülbevalók, gyöngyök), kézműves ismeretek (fémművesség, fazekasság), temetkezési szokások (lovassír, fülkés sírok) továbbélése alapján megállapítható, hogy a közép avar kor régészeti hagyatéka jelentős részben levezethető a kora avarokból és mindez a korábbi népesség helyben maradását bizonyítja. Ugyanakkor tanúi lehetünk egyes viseleti tárgyak, díszítőmotívumok (fonatminta,

griffábrázolások) megújulásának és a 7. század utolsó harmadában új, a Fekete-tengertől északra fekvő vidékeken is ismert tárgytípusok (szablyák, kerek, patkóalakú és egyenes talpú kengyelek, oldalpálcás zablák), új viseleti elemek (csüngős fülbevalók, nyakperecek, mellboglárok) megjelenésének. E változások háttérében a kazárok elől menekülő, újabb kelet-európai népek (bolgárok) betelepődése sejthető. A közép avar kor fejedelmi rangú temetkezései (Ozora, Igar) új hatalmi központ kialakulására utalnak. A változásokat jelzik a középréteg előkelő szablyás lovassíri is (Ivánca, Dunapentele, Budapest). (43. kép)

43. Szablyás lovassír a gyenesdiási temetőből

KÉZMŰVESSÉG, VISELET, ESZKÖZÖK

A temetkezési szokások, a fegyverzet és a társadalomszerkezet alapvetően keleti jellege mellett szokatlannak tűnhet, hogy a kora avar kézművesség reprezentatív termékei (fém-tárgyak, edények) késő antik, kora bizánci és Meroving-kori kézműveshagyományokra (44. kép) vezethetők vissza. A tárgyak között kevés az eredeti bizánci import, nagyobb a helyi utánpótlás száma és e tény helyi kézművesek tevékenységére vall. Gazdag temetkezéseik arra utalnak, hogy a társadalomban kiemelt szerepe volt a presztízsjavak készítőinek, a szerszámaikkal együtt eltemetett ötvösöknek (Kun-szentmárton, Mezőbánd/Band, Csákerény). A kora avar

44. Díszes női övfüggő veretei a budakalászi avar temetőből

kori ékszerek közé tartoznak a férfiak és a nők által egyaránt viselt, piramis alakú és gömbcsüngős fülbevalók, a kiszélesedő végű ezüst karkötők, a színes üveggyöngygyakláncok és a bizánci típusú díszes nyakékek (Deszk, Szegvár).

Az előkelő férfiak kaftán-szerű kabátot viseltek, rangjukat a derekukon viselt, ékes csattal kapcsolódó díszes öv jelezte. Az avaroknál használt, mellékszíjakkal ellátott arany-, ezüst- vagy bronzveretes öv bizánci és iráni hatásra alakult ki, és

széles körben elterjedt a Bizánci Birodalom peremvidékén Itáliában, a Közép-Duna-medencében és a Fekete-tenger vidékén élő barbároknál. Nem véletlen tehát, ha a pajzs alakú övveretek és a lekerekített végű szíjvégek motívumkincse (életfa, pont-vonal, hal, madár, palmetta, szarvacskák) és készítechnikája (granuláció, filigrán, ékkőberakások, ékvésés) is mediterrán eredetű. A férfiak kis tarsolyban tűzkésziséget tartottak maguknál, övükre kést függesztettek. A nők a fülbevalók mellett színes gyöngysorokat, karpereceket viseltek. A késő antik és germán motívumokkal díszített korongfibulák viselete a korabeli európai divat ismeretét jelzi. A fej mellett vagy a mellkason talált tűk fátyol vagy köpeny összetűzésére szolgáltak. A nők kis tarsolyban vagy övükhöz erősítve szépítő eszközöket és -szereket (csipesz, fültisztító kanál, kenőcsök, gyógynövények) és munkaeszközöket (tű, kés, orsógomb) hordtak.

Keleti eredetű kézművestechnikák jelenlétét csupán az eszköz- (nyergek) és fegyverkészítés (íjak), a fa-, a bőr-, a

csontmegmunkálás és a korongolatlan kerámiakészítés esetében feltételezhetjük. A vasolvasztás nyomait a Dunántúlon sikerült feltárni (Zamárdi, Tarjánpuszta). Az egyszerűbb edényeket helyben állították elő, a jó minőségű, igényes kerámiát fazekasok készítették. A Sió völgyében Szekszárdon egy fazekastelepülést tártak fel több edényégető-kemence maradványaival.

A TELEPÜLÉSEK, AZ ÉLETMÓD

A rendszeres avar kori telep kutatások csupán pár évtizedes múltra tekintenek vissza, és jelentős eredményeket hoztak (Dunaújváros, Kölked, Szekszárd). A kora avar településeken előkerültek a 3-5 méter széles, négyszögletes alakú, félig földbe mélyített, ágasfás-szelemenés szerkezetű házak, valamint a gazdasági épületek és a tároló vermek maradványai. A feltárás során a házak szerkezetére, belső felosztására az oszlop- és a karólyukak elhelyezkedéséből következtethetünk. A dunaújvárosi kora és közép avar kori településen 39 házat és 6 szabadtéri kemencét, a kölkedi telepen 150 házat tártak fel.

A házak tartós használatára utalnak a sarkaikba épített agyagkupolás vagy kőkemencék, de gyakran előfordulnak azonos formájú, a szabadban álló sütőkemencék is. A házakat és a települést árkok vették körül, melyek a csapadék elvezetése mellett az állatok egybentartására és a birtokolt terület körülhatárolására is szolgáltak. A házak elhelyezkedése a telepviszonyokhoz igazodó, laza, szabálytalan településszerkezetre utal. A házak formája, felépítése és a települések szerkezete a közép avar korban is változatlan maradt, és alapvetően a kelet-európai modellnek felelt meg. A településeken nagy számban előkerülő kerámialeletek között megtaláljuk a jól korongolt szürke-, fekete asztali kerámiát és az egyszerű, korongolatlan edényeket, amelyeket főzésre, tárolásra, étkezésre egyaránt használtak. (45. kép) A települések állatsont-le-

45. Korongolt edények a budakalászi avar temetőből

leteinek vizsgálata (a juh- és sertécsontok nagy száma) arra utal, hogy az avar kori népességre nem a nomád állattartás, hanem a letelepült életmód volt jellemző.

A KÉSEI AVAR KOR

(7–8. század fordulója–811)

Szöke Béla Miklós

TÖRTÉNET

Az avar kaganátus történetében a 8. század a békésen zajló, lassú átalakulás időszakára esik. A *kagán* mellett ekkor tűnnek fel először alacsonyabb rangú méltóságok is (*katun*, *jugurrus*, *tudun*, *kapkan*, *tarkán* stb.) egy differenciáltabb, vazallusi társadalom tisztségviselőiként. A kagán ritkán, akkor is csak helyi jellegű konfliktusokba kerül szomszédaival, a bajorokkal (703, 714) és az Alpok vidéki szláv törzsekkel (740 körül), az 568-ban Észak-Itáliába települt langobárdokkal pedig egyenesen baráti, szövetségi viszonyt ápol. Nagy Károly hatalomra kerülésével azonban véget ér a nyugalom korszaka, viharos sebességgel megváltoznak Nyugat-Európa politikai erőviszonyai. A frank király 791 őszén teljes hadi gépezetével az avar kaganátusra támad, hogy a még mindig félelmetes hírű avar népet is a Karoling Birodalom alattvalójává tegye.

A Duna mentén három hadoszlopban felvonuló, ám a hadtáp fontosságát elhanyagoló Károly hadjáratát az avarok halogató taktikája csúfos kudarca ítéli. A Rába torkolatvidékéig jutva lovainak nagy részét elveszíti, seregét élelem-, vízhiány és betegségek tizedelik, ezért döntő ütközet nélküli visszafordulásra kényszerül. (Feltehetően ennek emléke az 1879-ben Petőházaán talált, vésett szalagfonat-díszes, aranyozott vörösréz kehely, aminek nodusán a készítő bajor ötös neve olvasható: CUNDPALD FECIT.) A kaganátus ellen indított hadjárat pusztító ténye mégis elegendő ahhoz, hogy felszínre hozza azokat a belső problémákat, amelyeket az avarok mindaddig sikerrel takargattak a külvilág elől. Ezek a felső vezetésben (lásd például 795-ben a kagán és a jugurrus között kitört háborút vagy a tudun különutas politikáját 796–803 között) csakúgy, mint az alsóbb néprétegek-nél (lásd például 805-ben a szlávok zaklatásai elől „*inter Sabariam et Carnuntum*” menekülő kapkánt) régóta léteztek, s az ismétlődő frank támadások (795, 796) nélkül is hamarosan a kaganátus felbomlásához vezettek volna. 811-re nyilvánvalóvá vált, hogy a kaganátus szétesésének folyamata visszafordíthatatlan. Nagy Károly Aachenbe hívta az összes érdekelt felet, hogy az újonnan kialakult status quo-t szentesítsék. A Dunántúl és a Dráva–Száva köze *Pannonia provincia(e)* néven hivatalosan is közvetlen Karoling-közigazgatás alá kerül, a Dunától északra (ómorva, nyitrai) és a Szávától délre (óhorvát) vazallus fejedelemségek jönnek létre. Bizonytalan, hogy milyen sorsra jutnak a kaganátusnak a Dunától keletre fekvő területei. Egy bizánci forrás, a Suda-

46. Vasbronzos favödör. Söjtör

lexikon *Abaris* és *Bulgaroi* címszavai alapján feltételezik, hogy Krum kán 803–804 táján óbolgár fennhatóság alá vonja az itt élő avarokat. A jóval később összeállított lexikon vonatkozó adatai azonban toposz-jellegűek, kevés és bizonytalan utalással. Valószínűbb, hogy egyfajta, a Karoling Birodalomhoz és (időlegesen talán) a kazár kaganátushoz is laza vazallusi kötelékkel kapcsolódó államalakulatot létesítettek itt az avarok. Mindössze a Marostól délre eső területek és az erdélyi arany- és sóbányák környéke kerülnek a 820-as évek végétől óbolgár fennhatóság alá. (46. kép)

KUTATÁSTÖRTÉNET

A korszak legmarkánsabb új tárgycsoportja, „vezérlelete” a griffes és az indás díszű, öntött övgarnitúra. Nem véletlen, hogy a korszak kutatástörténete lényegében ennek rendszerezési kísérleteiről szól. Az 1930-as években *Alföldi András* és *Fettich Nándor* mutatták ki, hogy az addig késő római–hun kori vagy szarmata hagyatéknak tartott, öntött övdíszek a kései avar időszak emlékei. Ám a korszak abszolút kronológiai határaitól máig nem alakult ki konszenzus. Míg egyesek Kuvrat fiainak Kárpát-medencébe településével (670) kötötték össze a kései, öntött bronz övdíszek feltűnését, mások mintegy fél évszázaddal korábbra helyezték a kezdeteket (620–630), újabban pedig inkább 710–730 tájára kelteznek azokat. (47. kép)

Hasonlóan bizonytalan a korszak vége. Vannak, főként a környező országokban, akik már az első frank hadjáratlal véget vetnek az avar kornak (791), mások a 830-as, 840-es évekig kelteznek a legkésőbbi lelettipusokat, nem kevesen pedig úgy vélik, hogy az avar műveltség megélte a honfoglaló magyarok betelepülését (895–900). E keltezési bizonytalanságot használja ki *László Gyula* „kettős honfoglalás” elmélete, mely szerint Kuvrat nyugatra költöző fia már legalább részben magyar nyelvű népességgel érkeztek a Kárpát-medencébe – ők a *Kijevi Évkönyvek* „fehér ma-

47. Állatküzdelmi jelenettel díszített szíjvég és griffen ülő női alak egy késő avar övkészletről. Budakalász

48. Üveggöngydíszes, aranyozott bronz fülbevaló. Gyenesdiás

gyarjai” –, akiket több évszázaddal később nyelvrokonaik, a honfoglaló „fekete magyarok” követtek.

Az elmúlt ötven évben többen is megkísérelték az öntött övdíszeket rendszerezni, belső, relatív kronológiai csoportjaikat meghatározni. Ám egyik csoportosítás sem általánosítható az egész késő avar kaganátus területére, mivel készítőik nem egy elméletileg is megalapozott formarendszerből indultak ki, hanem egy-egy – egyedi vonásokat, esetlegességeket sem nélkülöző – temető emlékananyagából, lásd *Kovrig Ilona* (Alattyán), *Garam Éva* (Tiszafüred) és *Falko Daim* (Leobersdorf) feldolgozásait. A kellő elméleti előkészítés hiánya miatt sok az esetlegesség az olyan – részben már nyugat-európai mintákat követő – tipológiákban is, amelyek az övgarnitúra és a lószerszám egyes veretfajtáinak az egész Kárpát-medencére kiterjedő adatbázisára építenek (*Kiss Gábor*, *Szalontai Csaba*, *Bende Livia* stb.). Hasonló okok miatt használhatatlan a nagy adatbázisra épülő, matematikai statisztikai és szériációs módszer alkalmazása is (*Peter Stadler*, *Josef Zábójník*). Az övdíszek mellett jelentősebb kísérletek történtek a lószerszámzat (*Garam Éva*), a fegyverfajták (*Garam Éva*, *Kiss Attila*), a női ékszerek (*Szőke Béla Miklós*) és az ún. sárga díszkerámia (*Garam Éva*, *Darina Bialeková*) rendszerezésére is. **(48. kép)**

A közelmúltig a legkevesebbet a késő avar települési viszonyokról tudunk. A régészeti topográfiai kutatások révén összefüggő területek településtörténeti elemzésére, a nagy beruházásokat (vasút-, autópálya-, víztározó-építéseket) kísérő ásások segítségével pedig nagy felületek feltárására nyílt lehetőség, néhol egész falvakat tárt fel az ásó (Kisalföld, Kis-Balaton). Ezek leletanyagának nagy részét a kerámialeletek és az állatsontok, a szenült magvak alkotják, melyek révén az életnek végre olyan területeire is bepillantást nyerhetünk, mint a gazdálkodási- és az életmód vagy az étkezési kultúra.

A TEMETŐK, A TÁRSADALOM

A korszak arisztokráciájának temetkezései ismeretlenek, sőt még az alsóbb vezetőréteg sírjairól sincsenek megbízható információink. A soros elrendezésű, nagy köznépi temetők több száz sírosak, de csak ritkán folytatják közvetlen a korábbi időszak temetkezési szokásait. Az avar kor végén

49. Övével együtt eltemetett férfi sírjának részlete. Jászapáti

jellegzetes a kis sírszámú, alig egy-két tucat sírból álló temető (Hortobágy–Árkus, Söjtör, Brodski Drenovác). A sírszerkezet, a temetési mód változatos, a szállásterület szélén (Délnyugat-Szlovákia, Délnyugat-Dunántúl, Erdély) gyakori a padmalyos sírgödör s a szlávokkal közösen létesített birituális (hamvasztásos és korhasztásos) sírmező. Továbbra is jellemző pogány szokás, hogy a halottal étel- és/vagy italmellékletet (marha-, juh/kecske-, sertécsont s

50. Mellboglárók viseleti helyzetben és restaurált állapotban. Gyenesdiás

51. Mozaikszemes gyöngy.
Zalakovár

– időben előre haladva egyre inkább – baromfi), bizonyos közösségekben és meghatározott jogállású személyekkel pedig felszerszámozott lovat (esetleg többet is) temetnek. A lovat fémveretes kantárral, egyenes vagy kétszeres S-alakban hajló, oldalpálcás zablával, széles, egyenes talpallójú kengyelpárral és ritkán nyereggel szerszámazzák fel. A férfi harcosok viseletét 2-6 mellékszijas, öntött bronz veretes díszöv (az övcsat mellett övveretek, lyukvédő veretek, övforgó és nagyszíjvég, továbbá a mellékszijas veretei és szíjvégei) jellemzi. Legkorábbiak a *négyszögletes testű* övveretek, melyeket főleg griffel, ritkábban indával vagy geometrikus motívummal díszítenek. Ezeket követik a *széles címerpajzs alakú* veretek, ritkán griffel és/vagy más állattal, gyakrabban lapos indával vagy egyéb indadíszítéssel. Legkésőbbiek az övre hármass csoportosításban felszerelt, keskeny *címerpajzs alakú* veretek, áttört indadíszszel, állatalakkal, pikkelydísz-kerettel vagy sima felületen vésett-poncolt palmetta-díszítéssel. A *korong alakú*, indás, geometrikus vagy figurális (állatalak, mellkép stb.) díszű veretek csak a kaganátus bizonyos régióiban terjednek el, és az egész időszakban jelen vannak. A nagyszíjvégek jellegzetes díszítései az állatküzdelmi jelentek és a vonuló griffek, később pedig az inda- és a palmetta-kompozíciók. A harcossal gyakran vele temetik fegyvereit is (széles végű, csontmerezítős íj, háromtollú nyílhegyek, szablya, lándzsa, balta). (49. kép)

A nők szinte állandó viseleti tárgyai az üveggyöngy-

csüngős függőpár, a dinnyemag- és kásagyöngyös nyaklánc. A felsőruhát ritkán kerek mellboglárpár fogja össze, a kart huzalkarpercecek, a kézujjakat spirális drót- vagy lemezgyűrűk ékítik. (50. kép)

A korszak végére a férfiak viseletéből egyre inkább elmarad a díszöv, a fegyverek között új, nyugati típusok (hosszú harci kés, az ún. *langsax*, továbbá szárnyas lándzsa, horgas sarkantyú, köpűs, szakállas nyílhegy) tűnnek fel. A nők ékszerei között pedig mind gyakoribb lesz a nyugati típusú lemezgyöngycsüngős függő, a drótkészerek, a többtagú rúd- és mozaikszemes gyöngyből fűzött nyaklánc, a pánt- és pajzsosan kiszélesedő fejű lemezgyűrű. (51. kép)

KÉZMŰVESSÉG

A korábbi avar időszakhoz képest lényeges változás, hogy az addig sokféle anyagból és technikai eljárással készített, sőt gyakran importból származó övdíszeket immár egyetlen anyagból és technikával, bronzöntéssel készítik, a veretek díszítése pedig néhány alapelemre (griff, inda) korlátozódva kanonizálódik, s az egész Kárpát-medencére kiterjedően egységesül. Az övdíszeket a köznép részére – az egyes veretfajtákból szériákat öntve – tömegtermékként állítják elő a műhelyek, melyek működéséről, ellátási körzetéről, kiszármazásáról, „gyártási spektrumáról”, művészeti kapcsolatairól és az ott dolgozó ötvösök képzettségéről, származásáról egyelőre igencsak felületesek az ismereteink. A tömegtermék-jelleg miatt valószínűtlen, hogy az övdíszek készítésekor vagy a garnitúrák összeállításakor meghatározó szempont volt (mint feltételezik), hogy azok valamiféle ideológiai tartalmat is közvetítettek. (52. kép) Kevés kivételként eltérő készítmódú, nemesfémből készült garnitúrák is ismertek, melyeket egyes kutatók direkt bizánci importnak tartanak (Hohenberg, Mikulčice, Mátészalka, Kolozsvár/Cluj, Szamosfalva/Someșeni, Presztovác), bár inkább az

52. Késő avar „griffes-indás” bronz övgarnitúra késsel és csont bogozóval. Zalakovár

avar arisztokrácia részére dolgozó, bizánci iskolázottságú, helyi mestereknek a termékei lehetnek.

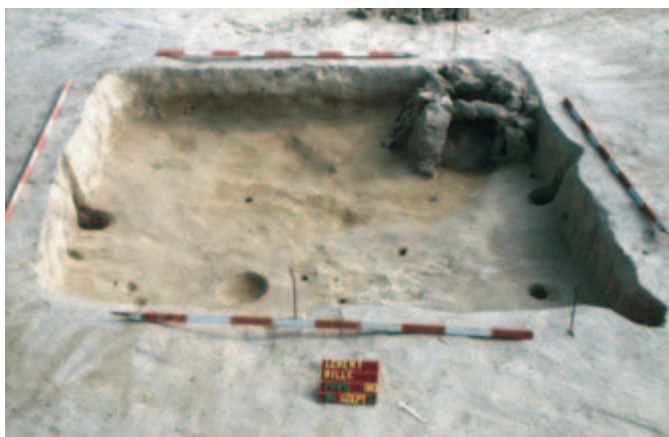
Külön fejezetet érdemel a kései avar kor kiemelkedő művészeti emléke, a *nagyszentmiklósi kincs*. Az 1799-ben a bánáti Nagyszentmiklóson talált kincs 23 aranyedényből álló, fejedelmi asztalra szánt étkészlet (korsók, szilkék, tálak, csészék, kelyhek, rythonok, ivócsanakok stb.). Legkorábbi darabjai már a 7. század második felében elkészültek, a teljes asztali készlet azonban csak a kései időszakra állt össze. Művészeti értékelésével, kulturális kapcsolatainak, kultúrtörténeti jelentőségének feltárásával régészek, művészettörténészek több generációja is foglalkozott már (*Hampel József, Nagy Géza, Josef Strzygowski, Alois Riegl, Horváth Tibor, Nicolai Mavrodinov, Fettich Nándor, László Gyula* stb.). Ám máig eldöntetlenek olyan alapvető kérdések, hogy kik, hol és mikor készítették, ki volt a megrendelő, mikor és miért rejtették el, továbbá, hogy közvetve vagy közvetlenül fejtett-e ki hatást az avar kaganátusban működő ötvösműhelyekre, ami alapján a kései avar kor végén készült tárgyakat az ún. „nagyszentmiklósi horizonthoz” kötjük.

A TELEPEK

Az utóbbi évtizedekben öröndetesen megszorodott telepfeltárások révén települési objektumok száza váltak ismertté a Kárpát-medence egész területén. Míg a Dunántúlra a viszonylag sűrűn beépített halmaztelepülés, a Dunától keletre inkább a lazább szerkezetű, egymástól akár 20-50 méterre fekvő, árokkal kerített házbokrokból álló település a jellemző. (53. kép)

Altalános a nyeregtetős félveremház (3-4x4-4,5 méter), bejáratával szemben kő- (Dunántúl) vagy agyagkemencével (Nagyalföld), a deszkával bélelt kút, a fedett földől (főleg a Dunántúlon), a néha ugyancsak fával bélelt, fedett tárolóverem, a nyitott munkagödör oldalába vajt, agyagtapasztású sütőkemence, a különböző feladatú műhelygödör stb. Ezek alapján bizonyos, hogy a hajdan nomád avarság nagy része már állandóan letelepült, paraszti gazdálkodást

53. Kőkemencés, két cölöpös, késő avar kori ház. Lébény-Billedomb

54. Kenyér és hús sütésére szolgáló sütőharang vagy parázsborító. Hunya

folytatott. Ennek emlékei a telepeken talált mezőgazdasági vaseszközök (eke vasrészei, a sarló, a kasza, az olló, a metszőkés, az ár stb.), a konyhai, a tároló- és az asztali kerámiafajták (a sárga színű, korongolt szilkék, bögrék, palackok, a változatos minőségű fazekak, tálak s a nagyméretű mag szárító medencék, lepénysütő tálak, parázsborítók stb.) vagy egyéb kisleletek (orsógombok, szövőszék-nehezékek, őrlő- és fenőkövek) is. A településmaradványok pontosabb keltezését hátráltatja, hogy egyelőre hiányzik a kerámialeletek megbízható tipológiai és kronológiai rendszerezése, ezért a települések többsége – a Mátra-vidéktől a Kisalföldig és a Kis-Balatonig – csak tág keretek között tehető a kései avar korra. (54., 55. kép)

Egyelőre tudományos vita tárgya, hogy a Duna–Tisza közén és a Nagyalföld településein (Eperjes, Hunya, Örménykút, Tiszafüred, Veresegyház) talált speciális edényformák az itt élt népesség eltérő életmódját és kulturális kapcsolatait vagy kronológiai különbségeit tükrözik-e. A kézzel formált cserépüst, a sütőharang (vagy parázsborító), a nagyszámú tárolóedény és a sajátos díszítésmódok (például a rácsmintás pecsétlés és a szaltovói típusú, felülkarcolt díszítés) elterjedésének térbeli körülhatároltsága egyelőre azt a véleményt látszik erősíteni, hogy ez az emlékcsoport csak az egységes kései avar kaganátus megszűnésekor jelent meg itt (eperjesi, hunyai fázis). Talán ugyanekkor létesült egy szláv telep a Felső-Tisza vidéki Gergelyugornyán speciális szláv edényfajtákkal, mint például lepénysütő tálakkal, mag szárító medencékkel, és jöttek létre dunai bolgár telepek a Maros völgyének középső fo-

55. Rövid kasza és sarló a budakalászi avar temető egyik sírjából

lyásvidékén, Maroskarna (Blandiana – Románia) környékén a rájuk jellemző, fényezett felületű, vörös és fekete díszkerámia töredékeivel.

A kaganátus törzsterületén megszorodó telep kutatások lehetővé teszik, hogy a peremterületeken folyó telepfeltárások eredményeit is árnyaltabban elemezzük, a sematikus szlávnak meghatározott kerámiát funkció, forma, díszítés és készítmód alapján csoportosítsuk, s a történeti valósághoz híven értékeljük. A Dunától északra feltárt sánccvárok (például Mikulčice, Pobedim – Csehország) korai fázisa alapján pedig képet alkothatunk a kései avar kaganátus határváraitól is.

A KAROLING-KOR

(811–896)

Szőke Béla Miklós

TÖRTÉNET

A Karoling Birodalom keleti határvidékén a 8–9. század fordulóján kialakított közigazgatást (*Pannonia provincia[e], Oriens*) 828-ban jelentősen átszervezik. Ennek oka, hogy a Dráva–Száva közén fekvő *Pannonia inferior* tartomány Ljudevit dux lázadásával (819–822), ám ténylegesen csak az ezt követő óbolgár terjeszkedéssel (828) elveszik a birodalom számára. Stratégiai helyét és szerepét a Dunántúl déli fele veszi át. Ettől kezdve a Rába–Dráva közötti dél-dunántúli terület az új *Pannonia inferior*, a tőle északra és nyugatra fekvő tartományrész pedig *Pannonia superior*, míg az addig egységesen irányított Alpok vidékét négy nagy grófságra (Friaul, Isztria, Karintia, Krajna) bontják. Pannoniában is ekkor jelenhettek meg az első grófságok, így a Felső-Duna mentén és Savaria/Szombathely körzetében Ratbod és Rihharius *comitatusa*, Alsó-Pannoniában pedig Mosaburg központtal Priwina grófsága. **(56. kép)**

A keleti frank birodalom keleti végein a térítő tevékenység a kezdetektől (lásd a Duna menti püspöki konferenciát 796-ban) a bajor püspökségek feladata: a Dunántúl déli részén, a Rábától a Dráváig és a Dunáig, továbbá a Balaton körül Salzburg, ettől északra Passau, még tovább északra és nyugatra pedig Regensburg osztoznak a volt kaganátus területén, míg az aquileiai patriarcha a Drávától délre fekvő területeken misszionálhat.

A vazallus fejedelemségek közül a Dunától északra létesült nagymorva fejedelemség Moimir (830 körül–846), Raszisztzlav (846–870), majd Szvatoptluk (870–894) alatt végig harcban áll a Karoling Birodalommal. E harcok jellegzetesen kora feudális küzdelmek, a béke ára minden esetben a hűbéri eskü megerősítése és az adófizetés. Amint ez veszélyes mértékben kezd meginogni, a hűbérúr, Német Lajos, majd Arnulf azonnal érvényt szerez akarátának, és a morva uralkodó család egy következő tagját segíti a fejedelmi trónra. A század közepétől Raszisztzlav rendre sikerrel kerül ki a katonai összecsapásokból. Ezen felbuzdul-

56. Karddal eltemetett férfi sírja és restaurált kardja. Garabonc–Ófalu

va megkísérel egyházi téren is függetlenné válni. Ehhez előbb (855) I. Miklós pápa, majd (863) III. Mikhaél császár támogatását kéri. Utóbbi Konstantint (Kyrill) és Metódot küldi a morva földre, akik nemcsak itt, de Pannoniában (866) is sikerrel térítenek. Metódot II. Hadrianus pápa Sirmium (Pannonia) érsekévé (870) nevezi ki – a pápaság egyik korai kísérletként arra, hogy a tartományi egyházak autonóm különállásán léket ejtsen. A salzburgiak azonban Metódot elfogják, kolostorba zárják, s csak évekkel később, a forchheimi béke (874) eredményeként mint Moravia püspökét engedik szabadon, Pannonia pedig újra Salzburg fennhatósága alá kerül.

A 9. század első évtizedeiben kiépült hatalmi-politikai szerkezet lényegében változatlan marad a század második felében is. A keleti határterületeken sehol, még rövid időre sem alakul ki egy újabb nagyhatalom. A „Nagymorva Birodalom” fogalma legújabb kori történetírói találmány, Konstantinos Porphyrogenetos (*De administrando imperio c. 13, 38, 40–42*) „*Megalé Moravia*” kifejezésének az eredeti tartalmától merőben eltérő magyarázata.

57. Sarkantyú, tűzkő, csiholó, kés, csat. Karoling kori férfisír leletei. Alsórajk

Míg a Karoling Birodalom közvetlen érdekszférájába tartozó területekről viszonylag bőséges és megbízható információval rendelkezünk, a Dunától keletre eső területekről szinte semmit sem tudunk. Annyi bizonyos, hogy a Maros középső folyásvidéke, Bánát és Bácska térsége bolgár kézre került, amit mind írásos emlék (892-ben Arnulf császár a bolgároktól azt kéri, hogy ne szállítsanak sőt a morváknak), mind régészeti leletek igazolnak. A Marostól északra fekvő területekről azonban éppúgy hiányoznak a történeti adatok, mint a biztosan keltezhető régészeti emlékek. Semmi nem támaszta alá tehát azokat a feltevéseket, amelyek szerint a Duna–Tisza köze és a Dél-Alföld a Nagymorva Birodalom része volt, de azt sem, hogy az óbolgár kánság fennhatósága alá tartozott.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A Karoling-kori Pannonia egyik közigazgatási központját, Priwina és Chozil grófságának székhelyét, *Mosaburg*ot már a múlt században lokalizálják Zalavár–Várszigeten. Rendszeres régészeti kutatása ennek ellenére viszonylag későn, csak az 1950-es évek elejétől indul meg. Előbb *Febér Géza* (1954-ig), majd közel 40 éven át *Cs. Sós Ágnes* irányítja Zalavár–Várszigeten és a környező szigeteken a kutatásokat (1992-ig), jelenleg pedig *Szőke Béla Miklós* a feltárások vezetője. Mosaburg/Zalavár tágabb környékén, az Alsó-Zala völgyében is módszeres és eredményes régészeti kutatás folyik, tucatnyi település- és temetőmaradvány kerül napvilágra, míg Pannonia más tájain inkább csak véletlenszerűen váltak ismertté a korszak régészeti emlékei, főként temetkezései (Sopron, Győr, Sárvár, Szombathely és Kaposvár környékén). (55. kép)

Mosaburg/Zalavár régészeti kutatására sokáig erősen hatott az, hogy látszólag sok közös vonást mutat az avar kaganátus romjain létrejött (ómorva, nyitrai, óhorvát stb.) vazallus fejedelemségekkel. Utóbbiak azonban a mai utódok számára egyúttal nemzeti létük első csíráit is jelentik, ezért természetszerű, hogy az ott feltárt sánctörékek, udvar-

házak, templomok, szolgálónépi falvak és temetők leletanyagát az adott fejedelemség „államalkotó” nemzetének emlékéanyagával azonosítják. Így lett például a Morva-medencében megismert régészeti emlékéanyag „nagymorva”, s mindazon terület, ahol a morva ékszerekhez, használati eszközökhöz hasonlók előkerültek, a Nagymorva Birodalom része. E felfogás szellemében a zalavári leleteket szlávoknak, sőt morva-szlávoknak, magát a központot pedig pannon-szláv fejedelmi központnak határozták meg. Ez lassan behatolt a közgondolkodásba is, Zalavár lett a magyarországi „szláv kutatás” központja. (56. kép) Fel sem merült, hogy a hasonlóságok éppen egyfajta régió- és etnikum-feletti, a Karoling Birodalom által meghatározott kulturális azonosságból következnek, s hogy egy „független” pannon-szláv fejedelemség feltevésének semmiféle reális alapja nincs, sőt a Karoling Birodalom kiépítésének Nagy Károly-i programja éppen egy ezzel ellentétes fejlődésben volt érdekelt.

A Dunától keletre fekvő területeken a késő avar kori és a honfoglaló magyar emlékéanyag között hiányzik egy, a dunántúlihoz hasonlóan markánsan elkülönülő, Karoling-kori emlékcsoport. Ezt a hiányt, mivel a magyar honfoglalást megelőzően jelentősebb magyar népesség nem települt a Kárpát-medencébe, csakis a késő avar emlékéanyag

58. Kislány sírjából származó ékszerek. Zalavár–Vársziget, Mária templom körüli temető

egy részének a 9. századra keltezésével lehetne megszüntetni. Erről azonban – a késő avar emlékananyag módszeres rendszerezése hiányában – egyelőre csak az elméleti megállapítások szintjén beszélhetünk.

A TEMETŐK

Az avar kaganátus felbomlásával az addig lakatlan gyepekre – nyugatra a Bécsi erdő és az Enns közötti terület, délnyugatra a Zala folyó és a Graz közötti térség, illetve a Muraköz – mindkét irányból elkezd benépesedni, keletről (nyugati) szláv, „avar”, nyugatról, a Karoling Birodalom belsejéből pedig „germán” telepésekkel. Az olyan új grófságba pedig, mint Mosaburg/Zalavár és környéke – az utóbbi két évtizedben feltárt temető régészeti és ember-tani elemzése alapján – még távolabbi vidékekről is költöznek fegyverforgató vagy valamely kézműves mesterségben jártas, kereskedéshez értő vagy csak jobb megélhetést kereső betelepülők: (dunai) óbolgár, déli (dalmáciai óhorvát) és nyugati (morva) szláv, germán (bajor, alemann) és északi szláv eredetű (wilz) elemek, jelentősen tarkítva ezzel a helyi, a nyugati (duleb) szlávokkal már amúgy is kevert, késő avar népességet. Ezek azután részben templomok köré temetkeznek – néha az ezret is meghaladó számú, gyakran több rétegben is egymás fölé ásott sírral –, részben pedig azoktól távolabb, pogány szent ligetekben fekvő, néhány rokon nagycsalád halottainak befogadására létesített, soros temetőben. Az utóbbiakban megőriznek még olyan pogány szokásokat, mint az étel- és italmelléklet túlvilági útra adása (tyúk, tojás, ritkábban sertés, juh/kecske és agyagedény, favödör), részleges állattemetés (ún. csonkolt marhakoponya sírba tétele – a Felső-Dunavölgyben Tullntól Sopron környékéig) vagy a halotthamvasztás szokása (például az ún. „halottak háza” Alsórajkon).

A század közepére kialakul egy vékony vezető réteg, amely a templom körüli temető legelőkelőbb részén, részben a keresztény előírásnak megfelelően minden melléklet nélkül, részben azonban rangjának megfelelően: a nőket míves kivitelű, aranyból és ezüsből készült függőkkel, lemezgombbal, korongfibulával, gyűrűvel, a férfiakat pedig díszes sarkantyúgarnitúrával temeti el. A köznép viselete erre az időszakra egységesül, leegyszerűsödik. A férfiak egyszerű vascsattal összefogott övéről egy bőr tarsoly, benne tűzszerszámmal, fésűvel, borotvával és egy vékony fémpánttal megerősített, bőrrel bevont fa késtok lóg le, benne széles pengéjű, hegye felé csapott hátú, vércsatornás késsel. Minden közösségben van néhány harcos, akit íjával, köpűs nyílhegyeivel, szárnyas lándzsájával, szakállas baltájával és kardjával vagy hosszú harci késével (ún. *Langsax*), továbbá sarkantyúgarnitúrájával temetnek el. A nők fejdíszé az egyszerű drótkészerek mellett a gyakran aranyozott bronzból öntött, kétoldalas szőlőfürtös függőpár, az egyszerű lemez- vagy üveg-gomb-pár, a többtagú rúd- és mozaikszemes gyöngyök-

ből fűzött nyaklánc, a széles pajzsos fejű bronz lemezugyűrű, textilövükbe pedig gyakran tűznek bele egy keskeny pengéjű, agancsnyelű vaskést. Nem ritkán velük temetik a tűt egy vas- vagy bronzlemez tűtartóban és az orsót egy agyag orsógombbal.

Amíg a Dunántúlon, a Dráva–Száva közén vagy a Dunától északra fekvő Kisalföldön jól elválnak a Karolingkor temetkezései a megelőző időszakétól (ezekhez sorolható még a Bélépátfalván feltárt kis temető is), addig az Alföldön egyelőre hiányoznak a szolid támpontok a korszak temetkezéseinek kiválasztásához.

A TELEPEK

A késő avar korhoz képest nem változnak a falusias települések formái, a házak, a vermek, a kutak, a műhelygödörök típusai. Némely esetben a település szolgálonépi jellege az építményekben is visszatükröződik: sütőkemencék (Balatonmagyaród–Hídvégpuszta), kovásműhely (Zalasabar–Borjúállás sziget) jelennek meg a település szélén vagy attól távolabb, mint például a vaskohók (Nemeskér) stb. Az új típusú arisztokrácia jellemző birtokközpontja a Karoling *curtis* mintájára épített, palánkfalal körülvett, magántemplommal rendelkező nemesi udvarház (Zalasabar–Borjúállás-sziget, Břeclav–Pohansko, Gars–Thunau). Végül a legmagasabb szintű, már városias település példája Mosaburg/Zalavár, ahol nagyméretű, több osztatú, faoszlopokon álló vagy „talpas”, emeletes (?), boronaházakat (15-17×8-10 méter) és több helyiséges gazdasági épületeket emelnek, a vermek s a kutak egy részét deszkával bélelik, a kutak másik részét s bizonyos műhelyeket pedig szárazon vagy agyagba rakott homokkövekkel falazzák ki. (57. kép)

A század közepétől manufaktúra-szerű műhelyek képek már egyenletesen jó minőségű, csengő hangú, vékony-

59. Fával bélelt kút. Zalavár–Vársziget, telep

60. Kereszttel és állatalakokkal díszített, agancsból készült sótartó. Zalavár–Vársziget, telep

falú kerámiát is készíteni. A korábbi tojásdad és gömbös edények mellett egyre gyakoribb lesz a széles szájú, erős vállú, szűk aljú forma, amelyeket gazdagon díszítenek bekarcolt hullámvonal- és vízszintes vonalkötegek, továbbá ferde, fésűszerű beszúrkálások. Megújul a díszkerámia, az asztali edények csoportja is, fényezett felületű, aranyló barna színű, antik edényformákat idéző palackok, kétfülű asztali amforák, lapos és mély tálak, szilkék, poharak, fedők, kulacsok stb. jelennek meg. (58. kép)

Az Alföld településein – a temetkezésekhez viszonyítva – valamivel határozottabban érzékelhető, hogy a 9. századba érkezünk. A század közepe felé eltűnnek a kézzel formált edényformák és a hozzájuk kapcsolódó díszítésmódok (bogrács, sütőharang, fazekak, pecsételt díszítés). Szinte kizárólagossá válik a korongolt kerámia, amely a dunántúlihoz hasonlóan – új formákkal, díszítésekkel és készítési technológiával (új soványító anyagok felhasználásával) is különbözött az előző időszakétól (örménykúti fázis). Mivel korongolt bogrács és más, a honfoglaló magyarságra jellemző edényforma még nem jelenik meg, megszűnése nem keltezhető a 10. század elejénél sokkal későbbi időre.

MOSABURG/ZALAVÁR

A Karoling-kori Alsó-Pannonia Mosaburg székhelyű grófságát alapító Priwinát a 830-as évek elején Moimar, morva herceg Nyitráról számúzi. Priwina ekkor Ratbodhoz, a keleti tartomány prefectusához jön. Német Lajos császár parancsára Treisma (ma: Traismauer – Ausztria) Szent Márton templomában megkeresztelik, majd a császár Ratbod gondjaira bízta őt, ám hamarosan viszály támad közöttük. Priwina övével együtt előbb a bolgárok földjére, majd a sisciai (sziszeki) Ratimar herceghez költözik, végül a krajnai Salacho gróf fogadja magához, aki 838–840 táján kibékíti Ratboddal. Hamarosan Német Lajos is megbocsájt, s hűbértartókat ad neki Alsó-Pannoniában. „Itt kezdett akkor lakni, és egy erődítményt kezdett építeni a Sala folyó egy mocsaras szigetén (= Zalavár–Várszigeten), és elkezdte körös-körül összegyűjteni a népeket és országának nagy ura lett.”

Civitas Priwinae, castrum Chezilonis, Mosapurc (Conversio) virágkora a 840 és 900 közötti időszakra esik. A szi-

get déli harmadát egy földsáncra emelt palánkfal védte, ahol maga Priwina és fia, Chozil lakhatott háznépével együtt. A sáncárok túloldalán, a sziget kocsánytalan tölgyfa gerendákból emelt palánkfallal elkerített északi harmadán egyházi személyek élhettek Priwina udvari papja vezetése alatt, s itt találhatott szállást alkalmanként a salzburgi érsek és kísérete is. Végül mindkettőtől keletre terül el az egyelőre teljesen ismeretlen elővár. Körben a szigetet csak a század vége felé erődítették meg egy kő homlokfalú, kazettás szerkezetű sánccal. Erődített udvarháza megépítése után Priwina első dolga, hogy azon belül (*infra munimen*) egy templomot rakasson, amit 850. január 24-én a salzburgi Liupram (836–859) érsek Mária tiszteletére szentel fel. Ezt követően Priwina „kérésére” Liupram érsek Salzburgból mesterembereket küld, akik Priwina városában (*infra civitatem Priwinae*) egy „tiszteletre méltó templomot” építenek. A templomot, amiben „Adrianus mártír pihent eltemetve”, Liupram „előkészítette arra is, hogy szerzetesek zsolozmázhassanak benne”. Ugyanezen városban (*in eadem civitate*) volt még a Conversio szerint egy Keresztelő Szent Jánosnak szentelt templom is. A városon kívül (*foris civitatem*) Priwina életében 16, Chozil idejében, a 870-es évek elejéig pedig további 12 templom épül, amelyeket részben már az új salzburgi érsek, Adalwin (859–873) szentel fel. (59. kép)

61. Légifelvétel a Szt. Adorján templom feltárásáról, Zalavár–Vársziget, 2000.

62. Leletek a Szt. Adorján templom körüli temető sírjaiból, Zalavár–Vársziget

Az összesen mintegy 31 templomból az utóbbi fél évszázadban folytatott régészeti kutatások révén mindössze négy templom vált ismertté. Az egyik – ismeretlen mértékben módosult – templom alaprajzát Zalavár–Várszigetről Giulio Turco egy 1569-ben felvett alaprajzából ismerjük. Eszerint a végvárrá átalakított Szent Adorján bencés monostor temploma egy háromhajós (?), félköríves szentélyzáródású csarnoktemplom. Az alapján, hogy a templom a Várszigetnek a Karoling-korban Priwina és Chozil udvarházát magába foglaló déli harmadában állt, s körülötte 1951–1954-ben 9. századi és Árpád-kori sírokat tártak fel, nagyon valószínű, hogy az 1019-ben Szent Adorján tiszteletére felszentelt bencés templom előzménye a 850-ben *Mária tiszteletére* emelt templom volt. (59., 60. kép)

A sziget északi harmadát kerítő palánkfal déli szélénél az 1980-as évektől egy ca. 50×25 méteres zarándoktemplom alapjai kerültek napvilágra. A templom egyapszisos félköríves szentélyfejéhez háromhajós bazilikális tér csatlakozik, a pilléres támasztorú mellékhajók az apszishoz egyenes zárófallal kapcsolódnak. A karzathoz és a délnyugati sarkán szögletes lépcsőtoronyhoz nyugaton egy nagy alapterületű, nyitott udvarú, emeletes előtér csatlakozik, melynek nyugati homlokzatához egy kör alapú harangtoronyt építettek. Legsajátosabb építészeti eleme azonban a főszentély oltára alatti mártírsír megközelítését lehetővé tevő, félig föld alá süllyesztett, félköríves folyosó és az abból nyíló, három kápolna koszorúja. A templomot itt is szorosan körbezárta egy többretegű Karoling-kori temető. A templom mellett előkerült nagyméretű harangjának öntőgödre az agyag öntőforma maradványával és az a műhely is, ahol a templom színes és festett ablaküvegeit készítették. Mindkét műhely európai jelentőségű ipari műemlék! A templom építettségét minden bizonnyal Liupram salzbur-

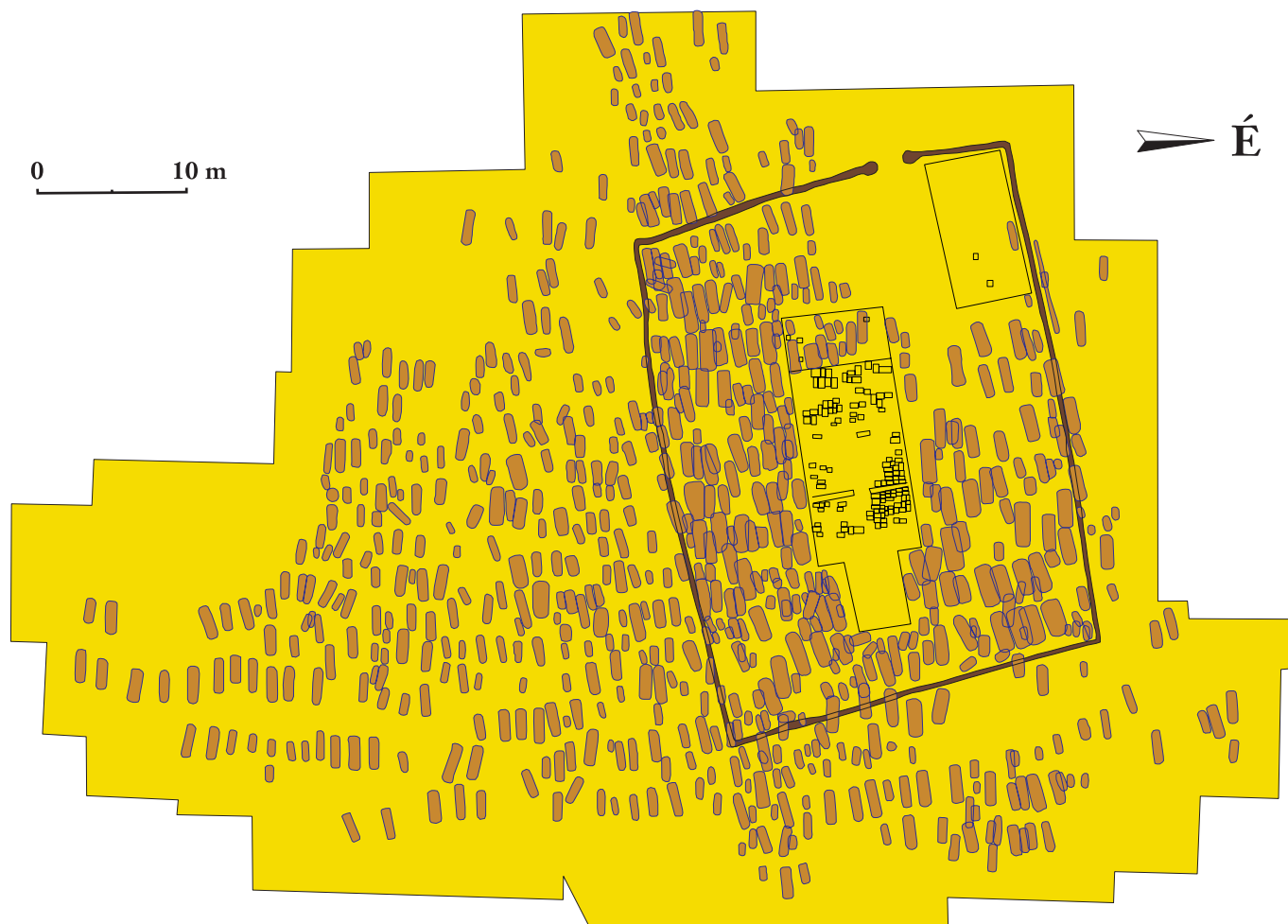
gi érsek, aki 850/54–859(870) között *infra civitatem Priwinae* emeltette fel a *Szent Adorján templomot*. (61. kép)

A harmadik templom a Várszigettől északra, Zalavár–Récéskút szigeten vált ismertté mint egy nemesi udvarház azonosíthatatlan titulusú magántemploma. A téglalap alakú kőtemplomhoz (20,5×12 méter) három „beírt” félköríves apszis, nyugaton pedig karzat és egy négyszögletes lépcsőtorony tartozik. Feltehetően még a 9. században pilléres támaszsorokkal háromhajóssá építik át. A templomot habarcsba rakott lapos homokkövekből és római kövekből építették fel, padlóját nagy lapos gránitkövek fedték, az apszisokat pedig terrazzo-padlóval borították.

Végül a Várszigettől délre, Zalaszabar–Borjúállás szigeten, egy paliszádfalal kerített nemesi udvarházban állt egy egyenes szentélyzáródású, egyhajós, fából épült, „talpas ház”-típusú csarnoktemplom, melyhez nyugaton egy narthex csatlakozott (17×7 méter). Az apszis előtt, a hajó felső harmadában egy sekélyen alapozott szentélyrekesztő korlát alapozása került elő. A templom alaprajzát jórészt a templom körüli temető sírjai által üresen hagyott terület és az a néhány nagyobb kő rajzolta ki, amelyek a nagyméretű, vízszintes talpgerendákat alátámasztották. (62. kép)

63. Oszlopfő Zalavár–Várszigetről

64. Karoling nemesi udvarház és templom. Zalaszabar–Borjúállás-sziget

